

מנהגים ישנים מדורא

מנהגים של כל השנה מאשכנז ממאה הי"ג

ס י ד ר ם

רבינו יצחק בן משה"ר מאיר הלוי מדו"ר"ן

בעל שערי דורא

קובץ כולל מנהגים, חשבוות, פסקי דינים וסדר התפלות
לכל השנה.

יוצא לאור ראשונה עפ"י שלשה כתבי"ד

עם מבוא והערות והגהות

מ א ת

ישראל ש. אלפנביין

ניו-יורק

ה'תש"ח

מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא

מ א ת

ישראל ש. אלפנביין

לר' אלכסנדר מארכס ליובל השבעים שלו,
מוגש ברגשי כבוד וידידות.

ראש דבר:

בספר זה אני נותן פרק אחר מעבודתי במקצוע ספרות המנהגים הקדמונים.

מיום שהתחלתי בחקירת הספרות ימי-הביניים שמתי עיני על ספר מנהגים ישנים מדורא לר' יצחק בן מאיר הלוי מדויריגן, אחד מתלמידי מהר"ם ברי ברוך מרוטנברג, הכולל דיני הנהגת האדם בכל יום, תשובות, מנהגות, תקנות וגזירות וחרמים מני קדם. וכאשר הגיעו לידי שלשת כתבי-היד מספר זה שבמוזיאון הבריטי, בקנטבריגיא ובאוניברסיטה הלאומית בווינה, התחלתי לחקור ולדרוש בו בכוונה להוציא לאור חיבור יקר זה, שנשאר כמוס וסתום עד היום.

כבר עברו קרוב לשבע מאות שנה מתקופת פעולתו והשפעתו של רבינו יצחק מדורא, ועד עתה לא נכתבה אף מונוגרפיה אחת על חייו וכתביו של האיש, אשר רב את ריב עמו בימי-הבלהות היותר קשים לישראל. ולכן הקדשתי מאמר מיוחד [ברבעון הצרפתי כרך ק"ה משנת 1939 צד 107-120] לתאור אישיותו העשירה ופעולתו מרובת הצדדים של בעל שערי-דורא עפ"י שמונת כתבי-היד שלפנינו.

רוב כתבי דברי ימינו, כצונץ, פין, ווייט, גרוס, ברילל, הורביץ ועוד, החליטו שר' יצחק מדורא חי ופעל במאה הארבע-עשרה בין שנות 1320-1380. אולם כבר הוכחתי במונוגרפיה הנ"ל עפ"י עדויות אחדות היותר קדומות, שרבינו יצחק חי ופעל כשמונים שנה לפני התאריך המקובל באמצע המאה הי"ג בין שנות 1220-1300 למסה"נ. ויש לנו על זה ראיות חותכות וגאמנות [השווה להלן מבואי לפרק ג'].

א

כתבי היד

אלו הם כתבי היד שהיו לפני ושהכנסתי אותם לתוך ההוצאה הזאת:

(1) כ"י מנהגיס של כל השנה [המסומן לפנינו במ:] מונח עכשיו בספריית בריטיש מוזיאום בלונדון [מספר A.D. 26970 והשווה קטלוג J. Leveen Supplementary List צד 151]. והוא כ"י צרפתי, שהונח ליסוד להוצאה זו, ונכתב על קלף לא יאוחר מתחלת המאה הארבע-עשרה בכתיבת רש"י אשכנזית-רבנית מהודרה. הכתב ברור ונוח לקריאה. ההעתקה מצטיינת בדייקנות מופתית. והוא בן י"ד דף ולכל עמוד 41 שורות.

הזמן, שבו נכתב הכ"י אפשר להחליט עפ"י אופן הכתיבה וגם מתוך רמזים ותאריכים בפרקי חשבון העתים ותקופות השנים, המובאים בגוף הכ"י. למשל בדף 182 נמצאות תקופות השנה: 5295—5268 [=1308—1335]. וגם בדף 197 הובאה דטה אחת: ס"ח [=1308], ועוד ועוד.

על יסוד התאריכים הנ"ל אפשר להסיק שהכ"י שלפנינו נכתב בין שנות 1308—1335 למטה.

(2) כ"י מנהגיס של כל השנה [המסומן בשנויי הנוסחאות הב:] מספר 75. Hebr. — היה מונח בספריה הלאומית בווינה [והשווה התאור המפורט בקטלוג שווארץ, Hebr. Handschriften der National Bibliothek in Wien A. XVI, 88, (1925)].

כ"י אשכנזי זה נכתב על נייר ע"י סופר אומן יד, מנחם בר' אליעזר, באמצע המאה הי"ד בכתיבה אשכנזית-רבנית מהודרה. הכותרות הן בכתב מרובע. והוא מכיל עשרים דף ולכל עמוד ועמוד לערך 30 שורות. ומצאתי בו שנויים רבים כמעט בכל דף ודף. למשל בהתחלת הספר צד 123: מנהגים של כל השנה. והנה אתחיל בדבר שאנו עומדים בו כ"ח שבועות לפני [החג], במקום הגירסא הנכונה בשני כתבי האחרים: כמו שכתוב לפני.

(3) כ"י מנהגיס של כל השנה [המסומן לפנינו בהערות מש:] מספר Mich. 46 עפ"י הצילום מאוצר הספרים קנטבריא, ששלח לי ידידי מ. לוצקי [ראה קטלוג נייבויער צד 153 — (5) 781]. הוא כ"י צרפתי מאוחר מהקודם ונכתב על נייר בסוף המאה הי"ד [בשנת 1391] ע"י הסופר, שמשון ב"ר יצחק, בעיר אויגון. והוא בן 10 דף ולכל עמוד לערך 46 שורות. וכתוב בכתב רש"י קורסיבי בכתיבה אשכנזית משני עברי הגליון. הכתב אינו ברור וקשה לקריאה.

ומעניין הוא חתימה צרפתית זו [שהיתה ידועה לרמש"ש ונרשמה בכתיבת ידו על הגליון קטלוג בייבויער צד 153]: כתבתי וסיימתי לעצמי אלו הפסקים פה אינן בחדש אלול שנת קנ"א [1391] לפ"ק. הטופר לא יזיק עד שיעלה בונא אורא רוטי בסולם אמן:

ב

שם הספר ואופן חיבורו:

הספר שלפנינו הוא אחד מספרי מנהגים אשכנזים היותר עתיקים, ומכיל מנהגים ופסקי דינים וסדר תפלות לכל ימות השנה. הספר הזה נזכר אצל בעלי האסופות בשם: מנהגים ישנים מדורא או מנהגי דורא [ראה הגהות מהר"י טירנא, א"ב, 15, 34, 61; מטה משה תרצ"ט, רש"מ תשס"ט]. אמנם שמו העיקרי הוא: מנהגים על כל השנה מאשכנז. ובשם זה הוא נודע בכל שלושת כתיב־היד המונחים לפנינו. ורק פעם אחת בסוף הכ"י מש: 104 משנת 1391 הוא נקרא בשם: אלו הפסקים:

בראשית [צד 146 אות 2] הוא מגלה לנו את אופן חיבורו ומה הניע אותו להתחיל ספר המנהגים שלו בהלכות פורים: אתחיל המנהגים של כל השנה מאשכנז. והנה אתחיל בדבר שאנו עומדים בו, כמו שכתוב לפני, בפורים וכו'. וסמוך לסוף הספר [צד 161 אות 138] הוא מודיע לנו: ובר"ה בהלכות תמצא כתוב בסימן. אע"פ שכתבתי לעיל דבר זה, אחזור ואכתוב אותו פעם שני, בשביל דבר שנתחדש בה. ופעמים לאין מספר הוא משתמש מלחזור על דבריו פעם שנית או שלישית, ואמר בזה"ל: אין לי לכתוב ממנהג של פסח [צד 147 אות 62], כי תמצא הכל כתוב בהלכות פסח; וכל הלכות פורים [צד 147 אות 48] תמצא כתוב בהלכות מגילה; ולעיל [צד 154 אות 204] בהלכות [ברכת] כהנים פירשתי, ועוד.

לכאורה מכריע בסיפור הענינים של הספר הזה דבר שנתחדש בדין ולא עקביות הגיונית בנוגע למוקדם ומאוחר כסדר המועדים של השנה. הוא מתחיל בהלכות מגילה: אחר כך הוא מביא מנהגים שבין פסח לעצרת ומעצרת עד החג, בין המצרים, ט' באב, אלול, ר"ה, יו"ט, סוכות, דיני מילה, תקנות הקהלות, אידוסין ונישואין; ומסיים בענין קריאה בחמשים (במקום דליכא ס"ת). הפסקים אינם מסודרים הלכות הלכות, בדיוק ובהשבוך, אלא הם מפוזרים ומעורבים ומובלעים אלה באלה. ויש דילוגים מענין לענין. לדוגמא, הוא מתחיל [צד 157] מזולתות בר"ה ובפסח, והולך ועובר לדיני הדלקת נידות

ביוה"כ, קינות לט' באב והושענות לחג הסוכות, ומסיים במנהג פרקי אבות לאחר הפסח ואמירת ההלל ברי"ח בבית האבל.

גם בסידור הפנימי הוא שונה מספרי מנהגים הידועים לנו. דרך רוב ספרי דבי מהר"ם ב"ב מרוטנברג להביא פסקים קצרים ומקוטעים להלכה למעשה בלי טעם וכלי מקורות ומחלוקת הפוסקים. אמנם אין זה דרכו של בעל מנהגי דורא שלפנינו. הוא מביא פסקי הלכות ומוסיף עליהם הוכחות וראיות עם מראה מקורות מספרי הראשונים, ברובם מחכמי אשכנז וצרפת. וכמעט בכל מקום, שיש צד ספק הוא מביא ג"כ הכרעתו או הכרעת רבותיו להלכה, ואינו מהסס לעמוד על דעתו ולהתנגד לדעת הראשונים. לדוגמא, בעמוד 148 אות ס"ה, הוא אומר: ומיהו אני רגיל לומר אפילו בייט מזמור שיר ליום השבת וגם בפסח מזמור לתודה. וגם בצד 150 אות ק"ה הוא מקריע שלא כמנהג ר"ת ואומר: אכן אין אנו נוהגין כן.

בדרך הפסקות הוא פוסק בעל הכרעה וידיו היו רב לו בכל מקצעות ההלכה. וברור זו השפיע גם על בני זמנו ותלמידיו. חבל, שבעל מנהגי דורא הניח אחדיו רק קטעי פסקים בהלכות בודדות ולא עשה מלאכה שלימה.

ג

שם המחבר, מקום מולדתו וזמנו

מי הוא המחבר ספר המנהגים ישנים של כל השנה שלפנינו?

שמו של המחבר אינו נזכר בפירוש בשני כתבי-יד [הב/ מש'] מספריה הלאומית בווינה ומאוצר הספרים בקנטברגיא, כי אם בכ"י השלישי [במ'] מבריטיש מוזיאום בלונדון. ושם [צד 191 ע"ג] מתחיל המעתיק בזה"ל: מנהגים של כל השנה מאשכנז, סידרם הרב ר' יצחק בן מאיר מ[דוירן].

אמנם המחבר נקרא לרוב בכתבים העתיקים מן המאות הי"ד והט"ז על שם מקום מולדתו: רבינו יצחק מדורא (1), ר"י מדוירין (2), ורק בספרים המאוחרים מן המאות הט"ז והי"ח הוא נקרא על שם ספרו העיקרי: נעורי דורא (3), ובמקרים בודדים נקרא בשמו השלם (4): ר' יצחק בן מאיר הלוי מדוירין. וגם בקצור, בשם: ר' יצחק הלוי (5).

ואולי מהראוי להעיר כאן, שאין להחליף את ר"י הלוי שלפנינו בשלושה חכמים אחרים, ששמו כשמו הנזכרים אצל מהר"ם ב"ב מרוטנברג, הרא"ש ור' אלכסנדר זוסלין הבהן. הראשון, הנקרא גם בשם ר' יצחק הקהתי [בתשו' מהר"ם ב"ב, הוצ' לבוב, סי' ק"ח], הוא ר' יצחק ב"ר יהודה הלוי ולא ב"ר מאיר

הלוי. והשני, [בתש' הרא"ש, ק"א] חי ופעל בוירמיישא, ואינו מתאים למקום מושבו של ר' יצחק שלנו. והשלישי, המובא בס' האגודה [צד 122ג] בשם: מה"ר יצחק הלוי ז"ל, גם כן אינו ר"י מדורא, מפני שזה האחרון נזכר שם [שם חולין, 203ב] בלי הזכרת המתים [=ד"ל] בשם: מורינו הרב רבינו יצחק מדורא.

אפשר לאמר, ששלשה חכמים הנ"ל היו רק בני זמנו של רבינו: מקום מולדתו ומושבו של המחבר הוא העיר דוירין [Dueren], השוכנת על חוף הימיני של נהר רוהר בגליל רינוס סמוך לעיר קולון חברתה, ונקראת עמ"י רוב בספרים הנדפסים ממאות הטי"ז והי"ח בשם: דורא. אמנם ברוב כתבי-היד ממאות הי"ד והטי"ז מופיע שם המקום בצורות שונות: דאורא, דוירא, דורין, דוירין, או דוירין. ושנוים אלה, שמקצתם נשמטו ע"י החכמים מ. בדאנן — א. פרימאן בס' גרמניא יחזיקא, ח"א עמ' 92 — ימצאו דוגמתם בביארכיון המלוכה בקולוניא, ה"ה: דאורא [Duyra], דורין [Duria]. העיר דוירין גופא שונה היא מעיר קולוניא חברתה גם בזה, שאין לה עדות דוקומנטית על קיום ישוב עברי עתיק-יומין, ולולא הגניזה בבית תפלת הנוצרים בקולוניא, לא היו בירינו אפילו אותן התעודות (6) המועטות, המדאות על ישוב עברי מצעד בעיר דורא בשנת 1238.

לדאבוננו, אין לנו שום עדות, הן בכתביו של רבינו הן בשאר ספרי בני-זמנו, שנוכל לקבוע על פיה את שנות הולדתו ופטירתו של המחבר. נשאר לנו איפוא לקבוע רק בערך את התקופה, שבה חי ופעל ר' יצחק מדורא. לפי דעת חוקרי-הדורות חי הר"י מדורא ברבע הראשון של המאה הארבע עשרה, על כן חשבו אותו ד' דוד בן שלמה גאנו [עמ' 53], ר' דוד קונפורטי [26א], ור' חיים יוסף דוד אזולאי [צד 106] לבן זמנו של רבינו ירוחם בן משולם מפרובנציה; והחליטו בזה"ל: ר' יצחק מדורא חי בזמן ר' ירוחם שנת צ"ד... גם החכמים צונץ (1), ואחריו גרוס [בס' G. J. עמ' 193], קובעים את שנת הולדתו בשנת 1320. ואולם ה"ה קראפט ודייטש (2) נוטים לשנת 1334. אמנם אם נחקור היטב נראה שר"י מדורא חי ופעל באמצע המאה השלוש-עשרה, לא מוקדם משנות 1220—1240 ולא מאוחר משנות 1300—1330. והנהה זו בנויה על יסוד עדות בנו ד' אלכסנדר מדרורא.

וראה זה דבר חדש מצאתי בכ"י קנטבריגיא [Add. 3, 377, סי' 35 דף 114] בזה"ל:

אבל כת[ב] הר' אלכסנדר בן הר"ר יצחק ב"ר מאיר מדורא וז"ל: שמעתי מאבא מרי הר"ר יצחק לוי, כשלמד תורה לפני מורי הר"ר טוביה

בצרפת ובא לשם הר' יחיאל מפריע, וראה שהיו יושבים אצלו הרבה תלמידים חשובים והמינקה ישיבה נגד האור עם בן בנו של הר"ר טוביה. ואז אמר מו' הר"ר טוביה להר"ר יחיאל: תראה כמה טובות עושה לנו זה הנער, שהאש נעשה בשבילו ואנו מחממין בזכותו.

והשיב לו הר' יחיאל: שמא ירבה בשבילם. והיו שם הרבה תלמידים מאשכנזים ואמרו: א"כ מותר להם בתי-החורף שלנו בשבת שהוחמה השפחה בשביל התינוק.

ושאל הר' יחיאל: היאך מחממין בתי-החורף שלהם א'?. והשיב לו: בשביל אחד צריכה, כמו בשביל הרבה בני אדם. נענה ואמר להם הר"ר יחיאל: אם כן אני בעצמי הייתי מחמם בו אילו הייתי לשם... עכ"ל.

ותעודה זו אודות בקורו של ר' יחיאל מפריש אצל ר' טוביה [ב"ר אליהו] מוויאנה בזמן שר"י מדורא למד שם בישיבה דבירונא אצל מורו ורבו רבינו טוביה, מוכיחה את אמת דעתו.

כנראה, שרבינו יחיאל עבר על פני העיר בירונא בגלילת בורגונדי, השוכנת בקו ישר (י) בין פריש ועכו בזמן עליתו לארץ ישראל [G. J., עמ' 91] בין שנות 1240—1260. אם נניח איפוא, שר"י מדורא היה אז בן גיל ט"ו—כ' שנה (י) בשעה ששמש את רבינו טוביה יוצא מזה שהמחבר נולד בין שנות 1220—1240.

וגם בנוגע לזמן מותו, יש להסיק משלשת כהני הסמינר (י) מאמצע המאה הי"ד שכן בהם שמו של המחבר נזכר תמיד בתוספת: ז"ל, ע"ה, או נ"ע; בעוד שברבע הראשון של המאה הי"ד הובא שמו בלי הזכרת המתים בספרים הנדפסים האלה כמו: תשב"ץ הקטן [סי' שי"ב], ליקוטים מהלכות [אמרכל] [בב"א 233], ספר האגודה (י), וס' מנהגים דבי"מ הר"ם ב"ב מרוטנברג [א 433]. יוצא איפוא, שר"י מדורא מת בין שנות 1300—1330:

ד'

מי היו קרוביו של המחבר?

אין לנו בספרי רבינו זכר לקרוביו, הן מצד אביו והן מצד חותנו. אביו ידוע לנו עפ"י שלשה כהני בשם ר' מאיר, ולא בשם ר' ראובן, ובטעות קראו לו בשם ראובן. חכמים כגריץ, רא"ה ווייס [דדו"ד ח"ה 175], שבתי משורר ב"ט [בס' שפתי ישנים 80], ובן יעקב [באוצה"ס סי' 1163 צד 606], כנראה, הם שגו

ברואה והחליפו את בעל ספר השערים, ר' יצחק בן מאיר מדורא, בבעל ס' השערים ר' יצחק בן ראובן, נכד הרי"ף.

ולעומת זאת, יש לנו ידיעה מפורטת על משפחת אשתו, והיא בנויה על יסוד כ"י אבטוגרפי (" של אחד מקרוביה, ר' מנחם ציון ב"ר מאיר מלא-דבר, בזה"ל: „ואני אלעזר ב"ר יעקב ז"ל ה"ה המכונה זלמן משוטיגווערא.. העתקתי מכ"י של מה"ר מנחם ציון זצ"ל. וז"ל: זקנינו אם אבא אדו' מרת יינטא בתו של מור' הר' רבי יקר ב'ר' שמואל הלוי מקלונ"א. והיו לו ג' בנות ובן אחד, והאחת, זקניתי הנ"ל, והשניה, הרבנית מרת פודא אשת הר"ר יצחק מדור"א אשר יסד השערים מדור"א, והשלישית, מרת ורומוט אשת מוה"ר ישעיה מויל"א בנו של ה"ר משה הדרשן. ובנו של זקני הר' יקר הלוי הנזכר היה שמו בונפנט זון ממגנצ"א, אביהם של ה"ר משה בנו זון משפיר"א, וה"ר זלמן זון ממגנצ"א איש חסיד. עכ"ל מכתיבת יד של מה"ר מנחם ציון".

היוצא לנו מזה: האחד, שר"י מדורא נשא את פודא אשתו בין שנת 1260—1270, בזמן שחוננו ר' יקר ב"ר שמואל הלוי הפיסן היה משמש ברבנות בעיר קולון, והשנית, שר' שלמה בונפנט, שליח צבור במגנצ"א, היה גיסו של המחבר. ר' יקר ב"ר שמואל הלוי אולי הוא ר' יקר הלוי, הפונה אל חתנו ר' יצחק [=מדורא] בכבוד גדול וביראת הרוממות וז"ל בתשובת מהר"ם ב"ב [ד' קרימונא סי' קנ"ג]: „אדו' אדיר מגדיל תורה ויאדיר.. מורי חתני ה"ר יצחק [אולי הוא: =ר"י מדורא]: הנני קטנך באתי כמכניס תבן לעפרים ובצרה [צ"ל: ובקצרה] בהושטת [קרי: =שרביט] חסדך. כי סדרת [אולי צ"ל: =חדרת] תלמי הבינה וקדרת בעמקי הרי חכמה. בכתבך הראית פנים לכל צד. לא נבצרה ממך מזימה ומאומה... דעת תלמידך נוטה... ושלוש יקר הלוי".

ה'

רבותיו של המחבר

דרכו של המחבר לסמוך על מה שקבל מרבותיו בלי להזכיר את שמותיהם. ולדוגמא אני מביא כאן בטוים כאלה ("): אך אני אכתוב קבלותיי, מה שראיתי רבותי נוהגין, ואני אחזיהן: כך קבלתי מרבותיי; ואני ראיתי רבותיי: ועוד שמעתי מרבותיי; וכן שמעתי מפי מורי בצרפת. אם כן עלינו לבאר את הסתומות האלה ולמצוא מי היו מוריו של המחבר, הן בארץ אשכנז והן בצרפת:

מי היה מורו בצרפת, שרבינו מזכירו בלשון „מורי" סתם בספרו מנהגי דורא [צד 147 אות מ"ה]?

כבר הוכחנו לעיל עפ"י יסוד כ"י קמברידג' (377.3 סי' 35), שר"י מדורא למד [בין שנות 1240—1260] בישיבת-בירונא אצל מורו ורבו הצרפתי ה"ה: =רבינו טוביה (ביד אליהו) מזויאנה [Vienne], עיר רבתי במחוז בורגונדי. ומפני כמה טעמים אפשר ג"כ להניח, שר"י מדורא היה אחד מתלמידיו הראשונים של מהר"ם בר' ברוך מרוטנברג, אמנם לא מתלמידי הרא"ש.

בספרו 'שערי דורא' (הוא מביא פסקי מהר"ם בשם: אמנם מורי ה"ר מאיר הורה: אכן ראיתי מורי ה"ר מאיר; אך מהר"ם פסק [=בכ"י SDTS 162: מורי ה"ר מאיר]).

וגם מצאתי ראיה לדברי בספר התשב"ץ [כ"י הסמינר משנת 1386=1133 ד' קרימונא סי' שייב] לר' שמשון בן צדוק בזה"ל: ומה"ר יצחק מדורא אומר שבירושלמי יש, אמר רבי יהושע בן לוי מימי לא בירך לפני ישראל. ואומר מהר"ם ז"ל שאינו מאמין שהוא בירושלמי. ואם הוא לשם, שמא בשביל שהוא גדול. וכוח מעניין זה בנוגע למקורות מאמר ריב"ל בירושלמי [גיטין פ"ה: ה"ט; ברכות פ"ה: ה"ה]. כנראה, היה בישיבתו של מהר"ם ב"ב ושם התגלע בין הרב ותלמידו. ועוד יש ידים מוכיחות לדברי [ועי' העירני ר' אלכסנדר מארכס בטובו], מר' אהרן ב"ר אברהם נכד מהר"ש שלישי שטט שמונה את רבינו ר"י מדורא בין תלמידי מהר"ם מרוטנברג [ראה קונטרס שם הגדולים שלו בס' רבדים עתיקים, ח"ב דף ט'].
אמנם אין שום יסוד מספיק לרברי החכמים, האומרים שר"י מדורא היה גם אחד מתלמידי הרא"ש. החוקרים האלה, כמו רא"ה ווייס [שם עמ' 75], ד"ר בריש [שם ח"ב צד 14], ורב צעיר [תולה"פ ח"ב עמ' 240], סמכו את דעתם על יסוד מאמר אחד המובא בשערי דורא [שער ב' סי' ה'] וז"ל: אמר לנו הרא"ש בשם ר"י חוזה וגו'.

ראשית כל, מאמר זה אינו נמצא בשני כתה"י העתיקים שלפנינו מס' שערי דורא. כנראה, שהיא רק הערה מאוחרת, שנוטפה על הגליון ע"י מעתיק מאוחר [ודומה לזו מצאנו בשם ר"י חוזה גם בס' ליקוטים מהלכות אמרכל], ואפילו בשני כתה"י המאוחרים (מאמר זה נמצא או בלשון סתם או בשנוי-השם כמו: אמר לנו ר' אשר; או אמר לנו הרי"ש. מלבד זה, אין הלשון "אמר לנו" מכרחת אותנו להסיק, שר"י מדורא היה תלמידו של הרא"ש. אדרבא, יותר מתקבלת על הלב היא דעתנו, ששניהם — הרא"ש והר"י מדורא — היו חברים, בני זמן אחד.

ו'

תלמידיו של המחבר

ועוד פחות מזה, אנו יודעים על תלמידיו של רבינו. במבואו הקצר לספר שערי דורא — הנמצא לפנינו רק בכ"י אחד המאוחר מן המאה הטי' — מספר לנו המחבר, שתלמידיו — הנקראים שם בשם: חבירי בלי הזכרת שמותיהם — עוררו אותו לכתוב להם את ספר העיקרי שלו ז"ל: הנה חבירי הפציר(ו)ני לכתוב להם הלכות איסור והיתר ואפרש להם בקוצר ואתחיל להם בענין מליחה והרחה בעשרים שערים.

ובאמת, כבר החליטו החכמים [אור החיים, 224] וגם הורביץ [פרנקפורט טער ראבבינער 10, אות 1] שר"י מדורא היה מורו של ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, עפ"י יסוד שני פסקי דינים, המובאים בספר אגודה [שבת 122ג; חולין 203ב] בזה"ל:

וראיתי מהר"ר יצחק הלוי ז"ל שלא אכל סעודה שלישית בשבת עד שהתפלל מנחה, ורוב העולם אינם נוהגין.

.... ושמועתי משם מורינו הרב רבינו יצחק מדורא, דלאו משום איסור נהגו כן, אך טבע [ה]כבד כן הוא, שגרעב כשמשוהין אותו במלח".
חוששני שאין לדעה זו על מה להסמך. מהר"ר יצחק הלוי ז"ל הגזכר כאן אולי הוא ר' יצחק בר' יהודה הלוי [המובא בתשו' מהר"ם ב"ב סי' ק"ח], ולא ר' יצחק ב"ר מאיר מדורא.

ומלבד זה, תוארי הכבוד כמו: "מהר"ר" או "מורינו הרב רבינו" אינם מעידים, בתקופה שאנו עומדים בה, על היחס בין הרב ותלמידיו.

ובכן היוצא לנו איפוא הוא שר"י מדורא שלפנינו היה אחד מתלמידי רבינו טוביה ב"ר אליהו הצרפתי ומתלמידי מהר"ם ב"ב מרוטנברג. והרא"ש יר' אלכסנדר זוסלין הכהן, היו רק בני זמנו של המחבר; ובסוף ימיו היו גם החכמים האלה בבית מדרשו של מהר"ם ב"ב, ר' שמשון בן צדוק, ומחברי ספר אמרכל ומנהגים דבי מהר"ם מרוטנברג.

ז'

המקורות אשר שאב מהם ר"י מדורא במנהגים ישנים שלו

ספר מנהגים של כל השנה — בתור קובץ מנהגים ופסקי דינים לרבינו יצחק בן מאיר הלוי מדורא ורבותיו — מכיל חומר רב הערך לקוח מספרים עתיקים ויקרי המציאות, ומעמידנו על ידיעותיו של רב אשכנזי באמצע המאה

הי"ג. ולכן באתי כאן לאסוף את כל החומר ולסדר אותו לפי מקורותיו עפ"י סדר הא"ב:

אברהם ב"ר יצחק [צד 28 אות 66]: אחד מגאוני גרבווא. והשווה גרוס, גאלליא יודיאיקא 414, ומש"כ באריכות במבואי לספר מנהגים-מרוסנברג צד 12.

רבינו אב"ן [אליעזר בן נתן] ממגנצא: [ואולי הוא ר' אברהם ב"ר נתן אבן ירחי].

(1) בלתי נמצא לפנינו בנדפס: 153 אות 186; 154 אות קצ"ד, שם אות ר"ו [וראה ספר המנהיג על מקומו].

(2) לפנינו בנוסחא אחרת: 15 אות 23.

איכה זוטי [138 אות ש"ג]: ונמצא לפנינו באיכה רבתי א': ג'.

אוינון [163 אות 175, ושם אות 176]:

רבינו אלעזר [ובכ"י הב: אליעזר] הגדול [18 אות 79] ה"ה ר' אליעזר ב"ר יצחק הגדול. והשווה מונטשריפט 1897 עמ' 311 אות 3, 5, ושם 1872 צד 180. ולכל המקורות, שציינתי במבואי לס' מנהגים-מרוסנברג סוף עמ' 12 צריך להוסיף: שבה"ל ח"ב כ"י אק: סי' ס"ס 137 [=הסגלה שנה ב' חוברת מ"ו], ומחברת "שמעיה" לר"א אפשטיין, 21—23 ושם 10 אות 2.

רבינו אלעזר הקליר או **הפייטן** [21 אות 24, ושם אות 26א; 22 אות 34]: [23 אות 56א]:

(תפילות **רבינו אלעזר מגרמייזא** [22 אות 47]: ר' אלעזר ב"ר יהודה רוקח. והשווה מחזור ווירמיישא לר' שמחה ב"ר יהודה משנת 1273, הנקרא "רוקח", בסה"ז לר"ד קויפמן 291 אות 2—4.

ר' אלכנסדרי מדורא [133]. והוא ר' אלכנסדרי בן ה"ר יצחק בן ר' מאיר הלוי מדורא [ראה כ"י קמברידגיא סי' 35 דף 114; האשכול ח"ו 101 אות 5; גרוס, גאלליא יודיאיקא 193, 126; ומש"כ ברבעון הצרפתי REJ. כרך ק"ה 109].

אשפירא [או **שפירא**]: ראה להלן ערך "מנהג אשפירא".

ספר ברזילי [155 אות רמ"ס] והוא ספר העתים לר' יהודה אלברצלוני. אמנם ליכא רמיוז מהדברים בס' העתים הנדפס. והשווה הרבעון האנגלי מהדורה חדשה ח"ד, 51, ומש"כ במבואי למנהגים-מרוסנברג ריש עמ' 16.

ספר בשר על גבי גחלים [154 אות קצ"ה]. והשווה מ"ע Z.f.H. Bibl. 1906 צד 181; ס' השנתי לחברה הספרותית בפד"מ 1907 עמ' 61, ושם 367.

(תלמוד) בבלי : 1) לפנינו בשינויי נוסחאות [15 אות 16] ;
 23 אות 51, ושם [54]. 2) הנמצא לפנינו [4 אות 59 ; 15 אות 16 ; 8 אות
 32—34 ; 12 אות 19 ; 19 אות 96 ; 14 אות 70 ; 20 אות 10 ; 22 אות 37 ;
 26 אות 98 ; 27 אות 2' ; 28 אות 36, 48, ושם אות 73] :
גאונים :

1) גאוני בבל : הגאונים (סתם) [12 אות 29, 13 אות 44, 17 אות 66,
 28 אות 41] :

תשובות הגאונים [15 אות 24] : וכוונתו לחשו' רב נטרונאי גאון.

חכמים (סתם) [28 אות 53] : ה"ה=רנ"ג ורה"ג.

רב האי גאון [10 אות 93, 17 אות 66].

רב צמח גאון [2 אות 22] :

רב סעדיה גאון [17 אות 66] :

סדר רב עמרם : ולפנינו בסרע"ג 36 [=סרעה"ש 175] נמצא פסוק-
 ההלכה להיפך. [וראה סרס"ג עמ' 257].

רב שרירא גאון [10 אות 85] :

2) הגאונים אחרים [21 אות 27] : וכוונתו לגאוני לות"ר.

3) תשובה מגאוני נרבונא [162 אות 147] : והשווה מש"כ ע"ז באריכות
 במבואי לס' מנהגים-מרוטנברג עמ' 21—23.

ה"ה : טודרוס בר' משה ; אברהם בר' יצחק.

משה בר' יוסף [ובכ"י הסמינר סי' 88—34 עמ' 37] : משה בר'
 טודרוס].

משלם בר' נתן [ובכל בו דין כ' : משלם בר' חנן] ;

מאיר בר' יוסף [ובכ"י הסמינר 37] : מאיר בר' יעקב] :

משה בר' טודרוס שלישי ; [וראה גרוס 414].

חילופי מנהגים

1) א"י ובבל [164 אות פ"ו]. והובא בשבלה"ש רס"ט, אמנם לא בספרי
 חילופי מנהגים וכו', הוצ' מרגליות ולוין.

2) מגנצא-ווירמיישא [6 אות 92—94, 5 אות 74—75, 10 אות 94—
 96, 20 אות 2א].

- חרם קדמונים או חרם (סתם) [11 אות 10; 17 אות 58, ושם אות 69].
- (1) תקנות גאוני בבל [155 אות ר"ג]: ראה אפטוביצר, ברבעון האנגלי מהדורה חדשה ח"ד צד 51.
- (2) תקנות רבינו גרשום ב"ר יהודה מאור הגולה [11 אות 10]: ולכל המקורות שציינתי במבואי למנהגים-מרוטנברג עמ' 23—24 צריך להוסיף: מנהגי דורא.
- (3) תקנות הקהילות [155 אות 48]: ראה גידעמאנן בספרו ערציהונגס-וועזען, ח"א 260 [הוספות ותקונים לראבי"ה ח"א עמ' 4].
- טודרוס ב"ר משה [28 אות 66] אחד מגאוני גרונא (גרס. שם, 414).
- ר' טוביה מצרפת (מפי "מורי" בצרפת) [147 אות מ"ח]: וראה מבואי לעיל פרק ג': היה רבינו טוביה מוויאנא (או מבירונא), אחד מרבותיו של ר' יצחק ב"ר מאיר מדורא. והשווה גרס. 193, 526; ומש"כ ברבעון הצרפתי כרך ק"ה 111.
- רבינו יהודה הלוי (ממגנצא) (הנהיג) [148 אות ע'] ולכל המקורות במבואי למנהגים-מרוטנברג 27 צריך להוסיף: זאלפעלד, מארטירולוגיום, 125 אות 1, ושם 374.
- רבינו יהודה ב"ר ברוך [27 אות 23], מדור רבותיו של רש"י.
- רבינו יהודה בר' יצחק [2 אות 20]: ט"ס הוא וצ"ל: =רבינו [יצחק] בר' יהודה.
- רבינו יב"ק [23 אות 50]. =רבינו יהודה בר' קלונימוס ממגנצא, אביו של ר' אלעזר בעל הרוקח ובן דודתו של ר' יהודה החסיד [מבוא לראבי"ה 342—343; מבוא למנהגים-מרוטנברג, 26].
- רבינו יצחק הלוי [7 אות 10, 9 אות 59, 27 אות 22]. למקורות שציינתי במבואי למנהגים מרוטנברג, 29, צריך להוסיף: מבוא להאורה 15, מבוא למח"ו 20, מבוא למעה"ג 18 אות ע"א, ושם אות פ"ג; מבוא לראבי"ה 368.
- ר' יצחק בר' יהודה [2 אות 20, 13 אות 56]: ממגנצא, תלמיד רגמ"ה [למקורות, שציין ר"א אפטוביצר במבוא לראבי"ה 371 יש להוסיף: פסקי ריקנטי תקפ"ט, מעה"ג 14, כ"י אדלר סי' 2717 ב135].
- רבינו יוסף טוב עלם [8 אות 24, 26 אות 7]: =ר' יוסף בונפילס בר' שמואל, והוא שמש ברבנות בעיר אניוב באמצע המאה הי"א (מבוא לראבי"ה 352—353).
- רבינו יעקב (או ר"ת) [1 אות 14; 8 אות 25, ושם אות 41; 28 אות 70]: =ר' יעקב בר' מאיר רבינו תם, מרמרו [לציוניו של אפטוביצר במבוא לראבי"ה 357—366 צריך להוסיף: ס' הנייר, כ"י הסמינר, א141; ס' האספות

כ"י פריש ב215; סרש"י עמ' 286 (במקום עמ' 260); או"ז ח"ב סי' ק"מ 383 (במקום 75 ב').

(1) כגירסה בד' קראטאשין 111 אות 7, 27 אות 21.

(2) בשנויי"ט [25 אות 89].

(ספרים של א"י) בלתי נמצא לפנינו [172 אות רס"ה]; = וכוונתו לסדרים של בני א"י [ראה משי"כ במבואי למנהגים-מרוסנברג 30 אות 2; לוי"ן, תרביץ, שנה א', ח"א צד 82 אות 4].

ר' מאיר ב"ר יצחק (או ר' מאיר שלח צבור) [2 אות 20, ושם אות 18; 4 אות 57; 18 אות 79]: ראה מבוא למחז"ו 37.

מאיר ב"ר יוסף [28 אות 69]: אחד מגאוני נרבוגא [ראה או"ה כ"י הסמינר 96א; גרוס, שם, 295].

מגילת תענית [4 אות 58, ושם אות 62], לפנינו בהוצ' גרוסנברג, ליכטנשטיין, גייבויער וצייטלין.

(1) מגנצא (או מייאנצא) [5 אות 74, 8 אות 48, 10 אות 94, 18 אות 77, ושם אות 81א].

(2) יש מקומות (סתם) = וכוונתו למגנצא [5 אות 77, 6 אות 94, 8 אות 48, 9 אות 55, 20 אות 3, 23 אות 59].

מדרש (סתמי) [155 אות ר"כ]: בלתי נמצא לפנינו במדרש. מדרש שוחר טוב [154 אות רט"ז]: ולפנינו בשנוי-הלשון במש"ס, הוצ' בובר, כ', ב', ושם ד'.

מורי (בצרפת) [147 אות מ"ח]: וכוונתו לאחד מרבותי: = ר' טוביה מעיר וויאנה.

מנהג (סתם) [4 אות 46, 8 אות 42, 16 אות 26, 17 אות 39, ושם אות 42, 18 אות 70, 22 אות 48].

מנהג אבות תורה היא [13 אות 63]:

מנהג אשכנז [6 אות 93, 8 אות 48].

מנהג אשפירא (או שפירא) [1 אות 3, 9 אות 51, 11 אות 5—6, 24 אות 72].

מנהג בזה המלכות [19 אות 83]: וכוונתו למנהג (גלילות) רינו"ט.

(1) מנהג וורמייזא [1 אות 17, 4 אות 55, 6 אות 85, ושם אות 92, 9 אות 55—56, 10 אות 78, 12 אות 18, 13 אות 41]:

(2) יש מקומות (סתם) = וורמייזא [5 אות 78]:

מנהג טוב [1 אות 29].

- מנהג טריוויש [2 אות 33, 6 אות 89].
 מנהג ישנים [4 אות 55, 4 אות 68].
 מנהג ר' יהודה הלוי [6 אות 95].
 מנהג ר"י מדוייר"ן [6 אות 89].
 מנהג ר' יצחק הלוי [7 אות 10].
 מנהג כל הקהילות [17 אות 48, ושם אות 62, 67; 19 אות 97]: ראה לעיל ערך "חדם".
 מנהג כשר [1 אות 6].
 מנהג מגנצא (מייאנצא) [1 אות 19; 2 אות 33; 4 אות 55; 6 אות 85, ושם אות 94, 97; 7 אות 1; 8 אות 48; 9 אות 55, ושם אות 67; 11 אות 6; 12 אות 24; 13 אות 61; 18 אות 81].
 מנהגים ר' מאיר ש"צ [1 אות 17; 5 אות 71; 7 אות 15; 13 אות 41; 19 אות 95].
 וכן אנו נוהגין [2 אות 37, ושם אות 33; 4 אות 50, ושם אות 57; 6 אות 96; 10 אות 96; 11 אות 5; 12 אות 21; 13 אות 61; 14 אות 73; 15 אות 97, ושם אות 8, 13; 16 אות 26; 17 אות 39, ושם אות 48; 23 אות 57, ושם 61—62; 26 אות 4, שם 6; 27 אות 24].
 מנהג ספרד [6 אות 85; 9 אות 51].
 מנהג העם [1 אות 3; שם אות 11, 19 אות 91; 24 אות 64]:
 מנהג העולם [1 אות 17; 5 אות 71; 7 אות 15; 13 אות 41; 19 אות 95].
 מנהג פרובינציא [1 אות 3; 4 אות 50].
 מנהג צרפת [1 אות 3; 5 אות 79; 6 אות 87; 12 אות 24].
 מנהג קטלוניא [4 אות 50].
 מנהג קלוניא [8 אות 48].
 מנהג רוטנברג [6 אות 98].
 מנהג רומה [1 אות 20].
 מנהג רינוס [9 אות 64; 13 אות 46].
 מנהג שטות [10 אות 74].
 מנהג שפירא [24 אות 72]: ראה לעיל ערך "אשפירא".
 ר' מנחם בר' מכיר [13 אות 53]: ראה מבוא למעה"ג פרק ב' עמ' 11, ושם עמ' 19.
 משה ב"ר טודרוס שלישי [28 אות 69]: אחד מגאוני גרבונא [ראה מבואי למנהגים-מרוטנברג צד 22].

משה בר' יוסף [28 אות 67] : אחד מגאוני גרבווא [ראה ס' יוחסין השלם 214 ; גרוס, 295, שם 414].

משלם בר' נתן מנרבווא [28 אות 68] : כל בו דין כ' [משלם בר' חנן] : גרוס, 414.

רבנא נתן [156 אות 61] : ה"ה=ר' נתן בר' מכיר [השווה המקורות. שצינתי במבואי למנהגים-מרוסנברג צד 36].

מסכת סופרים [4 אות 61] :

פסיקתא [8 אות 27 ; 9 אות 65] : והוא-פסיקתא דר"כ.

צרפת [147 אות 61 ; 148 אות נ"ד].

רבינו קלונימוס [11 אות 97] : והוא=ר' קלונימוס הבחור = ר"ק בר' יהודה הפייטן [השווה מונטשריפט, 1897, צד 37 אות 3].

מסכת שמחות [18 אות 72, ושם אות 73] :

מנהגים ישנים מדורא בספרות ההלכתית :

את אלה מצאתי מדברי ר' יצחק בר' מאיר הלוי מדויר"ן ומנהגים ישנים מדורא שלפנינו, המפורשים בקובצי המנהגים הראשונים והאחרונים ממאות הי"ד-והי"ח :

(1) מנהגים מהרי"א טירנא (בהגהות) מנהגים ישנים מדורא : הוצאת ווארשא תרס"ט :

סוף הל' פסח צד 30 אות ל"ו ..... עמ' 148 אות 63.
סוף הל' יוה"כ צד 54 אות קפ"ג ..... עמ' 165 אות מ"ד.
ריש סדר ר"ח מנחם אב צד 35 אות נ"ז .... עמ' 166 אות ע"א.
ריש דיני מילה צד 67 אות מ' ..... עמ' 152 אות קס"ו ;

(2) ספר מטה משה, הוצאת ווארשא תרל"ו : מנהגים ישנים מדורא :

ענין ט' באב צד 151 ס' תרצ"ט ..... עמ' 166 אות ע"א.
דיני תענית צד 157 ס' תשס"ט ..... עמ' 164 אות ל"ט.

(3) ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ב מרוטנבורג מהנגיס ישנים מדורא :
(ניריורק 1938):

[בין אותם שהוזכרו בשם אומרו בפירוש ובין אותם שהובאו סתם, ורק
אנו מצאנו מאין לוקח]:

- ענין בין פסח לעצרת צד 29 אות ב' ..... עמ' 148 אות נ"ד.
ענין בין פסח לעצרת צד 29 אות ד' ..... עמ' 148 אות 63—64.
ענין בין פסח לעצרת צד 29 שורה 12—17 ..... עמ' 155 אות רי"ח.
ענין בין פסח לעצרת צד 29 שורה 20—22 ..... עמ' 159 אות שכ"ד.
ענין חצי קדיש צד 2 אות ד' ..... עמ' 160 אות שמ"ט.
ענין תחינה צד 3 אות י' ..... עמ' 148 אות 75—78.
ענין תחינה צד 4 אות ו' ..... עמ' 154 אות רס"ז.
ענין למנצח צד 6 אות ח' ..... עמ' 154 אות רי"ד.
הל' שבת צד 10 אות י' ..... עמ' 157 אות רפ"ד.
ענין קריאה בחומשים צד 12—14 ..... עמ' 162 אות שע"ג.
ענין צדקתך צדק 15 אות ב' ..... עמ' 154 אות 217.
ענין מוצאי שבת צד 16 אות א' ..... עמ' 159 אות של"ד.
הל' תשעה באב צד 32 אות ב' ..... עמ' 148 אות ע"א.
הל' תשעה באב צד 34 אות ו' ..... עמ' 158 אות 95.
הל' תשעה באב צד 35 אות ז' ..... עמ' 149 אות פ"ב.
ענין הפטרות דנחמתא צד 37 אות ב"ה' ..... עמ' 150 אות 107.
ענין הפטרות דנחמתא צד 37 אות ו' ..... עמ' 150 אות 111.
הל' יוה"כ צד 52 שורה 17—19 ..... עמ' 159 אות 116.
סדר נעילה צד 57 שורה 4—8 ..... עמ' 154 אות קצ"א.
סדר מוצאי יוה"כ צד 57 שורה 19—21 ..... עמ' 154 אות 208.
סדר מוצאי יוה"כ צד 57 שורה 22—26 ..... עמ' 161 אות שס"ח.
סדר עשיית לולב צד 65 שורה 12—15 ..... עמ' 150 אות קע"ד.
סדר הושענות צד 67 שורה 1—5 ..... עמ' 158 אות ש"ו.
סדר הושענות צד 67 שורה 7—9 ..... שם.
סדר הושענות צד 67 שורה 12—13 ..... עמ' 159 אות שי"ג.
סדר הושענות צד 68 שורה 2—8 ..... עמ' 159 אות 109.
סדר שמיני עצרת צד 68 שורה 12—14 ..... עמ' 155 אות 45.
סדר תענית בה"ב צד 70 שורה 3—4 ..... עמ' 155 אות רי"ט.

סדר חנוכה צד 72 שורה 8—12	עמ' 158 אות רצ"ו.
סדר מילה צד 78 שורה 6—8	עמ' 150 אות 122.
סדר מילה צד 78 שורה 14—16; צד 79	
שורה 1—14	עמ' 152—153.
סדר נישואין צד 81 שורה 23—24	עמ' 156 אות רנ"ד.
סדר נישואין צד 82 שורה 4—6	עמ' 156 אות רע"א.
סדר נישואין צד 82 שורה 14—19	עמ' 156 אות רנ"ו.
סדר נישואין צד 82 שורה 20—23; צד	
83 שורה 1—10	עמ' 156 אות 58.
סדר תקנות הקהילות צד 84 שורה 6—18	עמ' 155 אות רל"ב—רנ"ג.

- (1) כ"י SDTS 3 ב' 9; כ"י SDTS 2 א' 90, ושם ב' 113; תשב"ץ [כ"י הסמינר משנת 1386] ב' 113; ס' אגודה 1977, ב' 203; אמרכל ב' 23, ושם א' 33.
- (2) כ"י MGT 43; כ"י MGBM 18; מנהגי מהר"ל [כ"י הסמינר משנת 1473] א' 325.
- (3) ס' מטה משה ס' תרצ"ט—ת"ש, ושם ס' תשס"ט.
- (4) הגהות לכ"י SDTS 2 א' 59.
- (5) כ"י HCAD 114.
- (6) ס' גרמניא יודיאיקא עמ' 92.
- (7) בספרו צור געשיכטע, צד 193; ובספרו, ליסערטור געשיכטע, צד 303.
- (8) ראה קסלוג'שוארץ, ח"ן, 1874, עמ' 56 ס' מ"ו.
- (8א) ראה תש"ו כהר"ם ב"ב, ד'פראג—בודפשט ס"י צ"ב.
- (9) כרמולי, בספרו הצרפתי, Teiner, עמ' 187.
- (10) ה"ה: פרק הכבושע לתלמידים, הבאים מארץ אשכנז ללמוד בישיבות דצרפת.
- (11) כהה"י SDTS 1322; 2—SDTS 90; 3—SDTS 100.
- (12) חולין, ב' 203, שבת 122; חידושי אגודה 98; תשובות מהר"ל ס' קפ"ו [והובא בכ"י SDTS 3 ב' על הגליון].
- (13) ליקוטימהר"ל, כ"י הסמינר, צד 46 (ע"ז העירני ר"א מארס בטובו); קובץ כ"י—קודקס בן ציון—ס' 13 דף 503 [והובא במ"ע Hebr. Bibliogr. כרך ט' צד 24]; והסוה קובץ דברים נחבדים א' 15; וכל המקורות האחרים, המובאים ב"פעסטשריפט-הופמאן" צד 421.
- (14) כהה"י SDTS² 19, ב' 26, ב' 44; SDTS³ 128.
- (15) שם א' 124, ב' 16; שקרי דורא, הוצ' זאסלוב, שקר ב' ס' ד, ושם שקר ג' ס' ה' דף ל"ז; תשב"ץ ס' ש"ב.
- (16) כהה"י SDTS² ב' 49; ר' אשר; SDTS³ ב'=הר"ש.

מנהגים של כל השנה מאשכנז סידרם הרב ר' יצחק בן מה"ר מאיר מנדו"ר^[1]

אתחיל המנהגים של כל השנה מאשכנז¹. והנה אתחיל [f. 191a]
בדבר שאנו עומרים בו, כמו שכתוב לפני².

בפורים: נהגו א' העם³ לענות בקול רם איש יהודי ומרכי יצא ב'. והיתה אורה ושמחה, כי מרדכי היהודי⁴. אין זה כי אם לשמחת תינוקות ופרסומי ניסא בעלמא. ואין כאן ג' חובה⁵. אבל אותו פסוק של י"ג מירות, שנהגו⁶ לומר בקול בקול ד בתענית ציבור, מנהג כשר הוא. שהם דברי חינוכים⁷ שאינם חוזרות ריקם. ודרך הוא. ששליח ציבור מתחיל הפסוק לאומרו ושותק⁸. ולא מפני שהוא חובה גמורה⁹, אלא¹⁰ כדי לרמוז לציבור לאומרו. ואחר כך חוזר הוא ואומרו¹¹. וכן נהגו¹² לומר וסלחת לעונינו וגו'.

ובלילה נהגו לברך¹³ ג' ברכות מנ"ח¹⁴: פירוש מקרא מגילה, ושעשה ניסים, ושהחיינו. ולמחרת ביום אין אומ' שהחיינו¹⁵. אבל ר"ת¹⁶ מצריך ז' גם ביום לברך זמן. שהיה אומר שעיקר ביום לקרות המגילה. כדכתיב והימים האלה נזכרים ונעשים וכו'. ואומר ח' סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא¹⁷. ונהגו ט' רוב¹⁸ העולם לפשוט המגילה כאיגרת על פי ר' מאיר שליח ציבור. ויש שאיננו¹⁹ נוהג י"א לפשוט²⁰ אותה. ר' מאיר ב"ר יצחק²¹ כשהיה קורא המגילה לא היה ממתין בסוף כלל, אלא מיד יב' היה מתחיל פסוק שאחריו. וסימנין²² חמש מאות איש ואת²³. ורב צמח גאון יג' היה אומר שיפסוק²⁴ בכל מקום שירצה. דהיכא דגילה לו בת"ל²⁵ בנשימה אחת גילה. היכה [והיכא] דלא גילה, לא [גילה] י"ד.

ויום פורים-שושן אין גופלין ס"ו בתחנונים²⁶ שחרית וערבית (ואין אומרים למנצח). דהא כתיב ס"ז להיות עושים את שני הימים האלה. ואין אומרים למנצח דכתיב י"ז יענך יי ביום צרה. וצרה בפורים לא מזכירנו, לפי שנאמר י"ח בו יום²⁷ משתה ושמחה. לאחר שיאמרו אשר הניא יט וכו', יעמוד החזן ויאמר ואתה קדוש, סדר קדושה וקדיש שלם. ולכך אומרים²⁸ סדר קדושה לאחר מגילה. לפי שאטטר אמרה כ' ואתה קדוש סמוך לפסוק אלהי אקרא יומם²⁹ ולילה לא דומיה לי. שדשינן³⁰ מינה כ"א קריאת מגילה יומם ולילה.

ואם מוצאי שבת הוא. לאחר שסיים תפילת לחש אומר קדיש שלם כ"ב ותתקבל וקורא המגילה. השלים המגילה, עומד החזן [ומתחיל כ"ג] ויהי נועם³¹ ואתה קדוש³² וסדר קדושה. ואינו אומר ובא לציון. שאין אומרים כ"ד ובא לציון

כשאומרים ויהי נועם. אלא מתחיל מיד ואתה קדוש. וכן אנו נוהגין. לומר " ויתן לך :

[כ"י מש' [f. 101]

ואינו אומר ובא לציון. שאין אומרים גאולה כ"ה) בלילה. ואין אומ' ויהי נועם. כך פסק דבינו אב"ן כ"ו). וכן אנו נוהגין. ואומר ויתן לך: בשחרית לאחר סיום התפילה אומר קדיש עד דאמירן. והולך משם". ואין אומ' הלל. כיון דגם בחוצה לארץ [הוה] כה). וקורא " בויבא עמלק תלתא גברי". אע"פ שאין בו אלא ט' כ"ט) פסוקים. [ואומר] " קדיש על המגדל (ו) וקורא המגילה ומברך " על מקרא מגילה ושעשה ניסים. ואומר אשרי " ובא לציון וסדר קדושה. שלא לשנות " הסדר של כל יום. ואומר על הניסים ל"א) עד בית אפילו קודם קריאת [המגילה] " שחרית ומנחה. אך בסדר דב עמרם ל"ב) פסק שאין אומ' על הניסים עד לאחר" קריאת המגילה.

ו)גם —מנהג ל"ג) שאין אומ' " תחינה ולמנצח בארד הראשון. יום שפורים ראוי לחול בו. [כדאמרינן] ל"ד) אין בין ארד הראשון לארד השני אלא מקרא מגילה ומתנות לאביונים. הא " בהספד ובתענית זו וזו שוין. וכל " הלכות פורים תמצא כתוב בהילכות מגילה. והיכא דאיקלע פורים באחד בשבת נהגו ל"ה) להתענות בחמישי " שלפניו. ורבי מאיר שליח ציבור ל"ו) היה מתפלל בוודמיות " ביום תענית ציבור ואומר ל"ז) אל ארך אפים. ויש ל"ח) שאין אומרים אותו.

תחינות " אין אומרים ל"ט) כל יומי ניסן ואין מתענין עד שיעבור ניסן. אלא " הבכורות (ו) שמתענין בערב הפסח. והצנועים " בשביל מצוה שיכנסו בתאווה. וכן נוהגין ". ויש שסומך על " מגילת תענית מ"א). ומייתי ל"י) ה בהרבה מקומות בתלמוד כ"ב). בריש " ירחא דניסן עד תמניא ביה מיתוקם תמידא דלא למיספד. ומתמניא עד סוף מועדא אסור להתענות. דמשמע. דמסוף המועד ואילך מותר להתענות. ולא היא. דהא " קיימא לן מ"ג) דבטלה מגילת תענית. אלא נוהגין " דלא מתענין מ"ד) כל יומי [ד] ניסן. וגם סומכין על [f. 192א] מסקנא דמסכת סופרים מ"ה) והתלמידים מתענין בו שיני וחמישי ושיני מפני חילול השם ומפני כבוד התורה שגשרפה [בהן. בד"א] " בצינעא. אבל מ"ו) להכריז בציבור אסור עד שיעבור ניסן. אלא " דשדי ליחיד להתענות בניסן בצינעא מ"ז). וכן שמעתי כפי מודי מ"ח) בצרפת ". אין " לי לכתוב ממנהג של פסח. כי תמצא הכל כתוב בהילכות פסח :

אע"פ שאין "נושאים לעשות סעודת נישואין בין פסח [לעצרת ו] כן נהגו העולם.
[ב] ראש חדש אייר שחל להיות בשבת [נושאים בן]".

אין אומרים צידוק הדין "בחולו של מועד. ובמגנצא מ"ט) אין אומרים
גם בראש חדש צידוק הדין וגם הקדיש. דהא "הקדיש אינו בא אלא מפני הפסוקים
של צידוק הדין. ובורמייזא (אומרים אותו על אדם שיש "בו ריח תורה נ"א).
דבניסן "יש מקומות נ"ב) שאין אומ' צידוק הדין. ויש מקומות שאומרים אותו
בהליכה נ"ג). ובצרפת נ"ד) ראיתי שהיו אומרים נ"ה) צידוק הדין "וגם הקדיש
בחולו של מועד. שהיו אומרים " (זה) שאין [זה] "הספד" וחילול המועד. אלא
הודאה וקיבול דין שמים.

כ"י חש' [f. 102a]

אל"נ) נא לעולם תוערץ אין אומרים בח"ה". כדאמרינן התם נ"ז)
ספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו, ויאמרו שירה. אבל והחיות
ישוררו נ"ח) אומרים. דהא אמרינן והאופנים בו. אבל בפסח נ"ט) אומ' אותו.
דהא כל תפילת היום [הוא] שירה. וברוב מקומות ט) אין אומרים במה מדליקין
בפסח אפילו שחל להיות בשבת. הואיל "ואין מקדשין ט"א) בבית הכנסת. שאין
לך עני בישראל שאין לו ד' כוסות בביתו. יש מקומות ט"ב) שאין אומרים מזמור
לתודה בפסח. דהא אין מקריבין תודה בפסח מפני חמץ שבה. ואנן נהגינן לאומרו.
והמסופק ט"ג) בדבר, ידלג אותן שתי תיבות מזמור לתודה ויתחיל הריעו ליי
כל הארץ. כמו שנהגו ט"ד) ביום טוב [ב] מזמור שיר. שמתחילין טוב להודות. ומיהו
אני ט"ה) רגיל לומר אפילו בי"ט מזמור שיר ליום וגו' וגם בפסח מזמור לתודה.
ולכא למיחש למידי. דהא סדר שבת ותודה קאמינא. כדמשנ' התם גבי
הבדלה ט"ו). הוולתות ט"ז) שבין פסח לעצרת אין מתחילין לאומרן עד שיעבור
ניסן.

בורמייזא "אין ט"ח) נופלין על פניהם ט"ט). ממש "מראש חדש סיון עד
החג. ובמגנצא "נופלין. אך רבינו יהודה הלוי ע) הנהיג שלא ליפול לתחינה ג'
ימים קודם שבועות. והיה דורש והיו נכונים לשלשת ימים. וכן נוהגין". ולאחר
החג ואסרו החג מיד נופלין.

מנהג רבתינו שבמגנצא ע"א) כשחל ראש חדש אב בערב שבת לא ע"ב)
היו מרחיצין "אלא קדמו מאתמול. ומראש חדש לא כבסו". ואם חל ט' באב
בשבת אין אומרים "צדקתך צדק במנחה. דהא איקרי מועד. [ואומ' ובא לציון]".
ולא היו נופלין. והיו מתפללין ענינו ביוצר. ובמנחה בלבד אומ' נחם. וכשמחזירין
ספר תורה לארון "מיד מתחילין בקינות ואחר כך תהילה לדוד. ואין אומ'

למנצח ע"ד) דהא איקרי מועד. ואומ' ובא לציון גואל ע"ד) דהא סיימו הקינות
בנחמה. ואין אומרין ע"ז) ואני זאת בריתי לפי שאינו ע"ח) יום תלמוד תורה.
כדאמרין ע"ט) תלמידי חכמים בטלים [כ.פ. 192]. ואומרין פ) ואתה קדוש וכו'.
וביוצר אומ' פ"א) ענינו. כדפרשינן "שהוא קרוי [צום] חמישי. ורבינו יצחק
הלוי פ"ב) הנהיג שלא לומר ענינו ביוצר. דאע"פ דקרוי צום. סתם "תפילתי
כתיב ביה. ומכל מקום פ"ג) אומרין אותה. ובמנחה אומ' נחם פ"ד) בבונה ירושלים.
יום ט' באב במוצאי שבת בלילה לאחר תפילת ערבית מסיימין קדיש
ואומ' מגילת איכה וקינות. ואין אומרים ויהי נועם פ"ה) אלא מתחיל בואתה
קדוש. משום דאינו יום מלאכה. [במקום] שנהגו [שלא] "לעשות מלאכה. וגם
נהגו רבותינו [נ]רוב "העולם שלא להתעטף בציצית "ובטלית. משום דכתיב
בצע אמרתו:

כ"י מש' [f. 102א]

וגם "אין אומ' בט' באב לא תחינה ולא תתקבל פ"ו). ודוקא במעריב
וביוצר אין אומרים תתקבל. אבל כשאמרו כבר הקינות. אומ' במנחה תתקבל.
ואומ' נחם בבונה ירושלים. ואומ' ענינו בשומע תפילה. וכשחל [ב]מוצאי
שבת אין מבדילין פ"ז) על הכוס. אך כשיואת "הנר פ"ח). יפשוט אצבעותיו
ומברך בורא מאורי האש ואומר המבדיל בין קודש לחול. ובמוצאי ט' באב יבדיל
כמשפטו. אך לא פ"ט) על האור. וגם נהגו רבותינו שלא להתעטף בטלית. משום
דכתיב בצע אמרתו:

[סימני הפטרות עפ"י סדר ר"ת]

עד "דברי ירמיהו מפטירין מעין הפרשיות ז). מכאן ואילך לפי
הזמן. תלתא דפירענותא ושב דנחמתא ותרתא דאנחתא [=דתיובתא] ".
וסימן ז"א) דש"ת. נו"ע. אר"ק. [שד"ש] ". כתב רבינו יוסף טוב עלם ז"ב)
שד"ש הינו שוש אשיש. דרשו. שובה. וכן פר"ת ז"ג). וכן סדרו "
בפסיקתא ז"ד). ופירשו תשובה יש לומר בשבת שבין יום כיפור וראש
השנה. משום שהוא מיירי בשאלות מטר "קודם לחג. דבאג נידונין על המים ז"ה).
דכולה תפילת מטר [היא] דמסקינן ליה ביואל ז"ז) ויי נתן קולו לפני חילו וכו'.
ויפה ז"ז) צעקה [לאדם] בין קודם גזר דין [בין לאחר גזר דין] כדמסקינן במסכת
ראש השנה ז"ח). לפיכך שובה יאמרו "באחרונה דלגשמים אתא. ודרשו [אומרין]
בין ראש השנה ובין יום הכיפורים. כדאמרין ז"ט) בהמצאו. אילו י' "ימי
תשובה וכו'. ואמרין אותה בצום גדליה ". וכשהולקין "וילך מפטירין אותה

גם בשבת ק. ועל כן אותם שמקדימין אותה שובה לפני יום הכיפורים, מביאין ראיה ק"א) מהדין נצחיא¹⁰¹ דנקטין לוליבא בידיהון. טעות ק"ב) הוא בידם. עד כאן פר"ת ק"ג). וכתב כל יי' הגוהג כמנהג הזה, ראה ק"ד) רוח חכמה יי' נוחה הימנו ורוח המקום נוחה הימנו. וכל המשנה אותה יי' ידו על התחתונה. אכן אין אנו נוהגין ק"ה) כן. אלא מפטירין שובה בעשרת ימי תשובה, ושש אשיש קודם לכן. ודרשו, דיי שקורין אותה בצום גדליה. ואם יארע שבת בין ק"ו) ראש השנה ויום הכיפורים, יש מפטירין וידבר דוד כנגד האוינו [א. 193 f.] שירה כנגד שירה וכן עושין ק"ו) במגנצא¹⁰². ויש יי' מקומות שמפטירין ק"ח) שוש אשיש :

ראש¹⁰³ יחדש אלול שחל להיות בשבת מפטירין ק"ט) השמים כסאי. חדא שהיא כתובה [בתלמוד ק"י). ועוד שיש לעניה סוערה תשלומין. שיאמרו עניה סוערה [ורני עקרה] ק"א) ביחד בפרשה כי תצא. וגם נוהגים כל רבותינו שבמגנצא¹⁰⁴ ובזורמיזא דשבת שיש בו נישואין שחל להיות בשבת של הפרשיות ק"ב) דוחין ק"ג) הפסרה¹⁰⁵ של החתן ומפטירין בפרשה ק"ד). וכבר היה מעשה בימי רבינו יצחק הלוי קט"ו) והורה להפטיר בפרשה. לפי שהן כתובין בתלמוד קט"ו). ואילו דחתן לא כתיבא בתלמוד אלא משום שמחה יי' בעלמא. וגם אם יש נישואין בשבת דנחמא ותרת דתשובה יי', דוחין ק"ו) אותה של חתן. חדא דכולהו אית בהו שמחה מנחמו ואילך. ועוד דסידרן יי' כתוב בפסיקתא. (הזולתות שבין פסח לעצרת אין מתחילין לאומרן יי' עד שיעבור ניסן).

בערב ראש השנה בסליחות נופלין לתחינות ק"ח). אבל לא לפני סדר קדושה.

בערב יום הכיפורים אין נופלין בתחינות ק"ט) לא בסליחות ולא לפני סדר קדושה. ואין מתוודין ק"ב) אלא פעם [אחת בשחרית] אחת במנחה ואחת במערב. שהן ג' יי' פעמים. יש הרבה מקומות יי' שאין אומרים זמן ק"א) ליל שיני של ראש השנה ק"ב). וי"א יי'. [ו] אין יי' אומ' ק"ג) אבינו מלכינו בערב שבת במנחה.

לאחר שברך על הלולב, כשמריח קכ"ד) האתרוג, יש לו לברך בא"י אלמ"ה אשר נתן קכ"ה) ריח טוב יי' בפירות. ואותן קכ"ו) שנושקין אותו ואין מברכין, לא ידעין יי' אמאי עבדי הכי. שראו היודעים שהריחו בו וברכו, סברו שנושקו אותו.

אם חל יום שמיני של וולד בט' באב נוהגין בזורמיזא יי' שאין מוהלין יי' הולד מיד לאחר יי' הקינות. אלא ממתינין עד אחר יי' חצי יום. משום דקודם ו' יי' שעות עדיין שייך אבילות. ומילה קיבלו בשמחה קכ"ו) ושמח לבו קכ"ח).

כמו שאסור ללמוד [תורה] משום [דהיא] משמחת [ה] לב. וכאן נאמר קכ"ס) שש אנכי על אמרתך.

וביום הכיפורים יוצאין [f. 193] לאחר קריאת ספר תורה ק"ל ומוהלילין. ואחר כך מתפללין תפילת מוסף.

אין אומרים צדקתך קלא בשבת כשלמחר ראש חדש. וגם בחול אין קל"ב) אומרים תחינות ^מ בערב. והטעם משום דתנן קל"ג) בראש השנה אם לא באו עדים עד המנחה. נוהגים [אותו] ^מ היום קודש ולמחר קודש. נמצא. שפעמים משעת מנחה נכנס ראש חדש. ואנו אומרים אותו בשבת קל"ד) משום כבודו של משה רבינו שמת אז. ומלאכי השרת אמרו צידוק ^מ הדין לפניו. ואז לא היה לא ראש חדש ולא יום טוב. וכשהוא יום טוב ושבת או ראש חדש קל"ה) ושבת ^מ אין אומרים אותו.

שבת ויום טוב במגנצא קל"ו) אין אומרים אבות במנחה ולא במה מדליקין קל"ז) כבשאר לילי שבתות. אבל בוורמייזא קל"ח) אומרים במה מדליקין. והכל כבשאר לילי שבתות. וכן נוהגין קל"ט): כתב רבינו קלונימוס ק"מ) שאין אומרים במה מדליקין כשחל ערב יום טוב בערבי ^מ שבתות קמ"א) וכשחל יום טוב עצמו. משום שיש בו עישרתם ^מ עירבתם. [וגורן] ^מ יום טוב שחל להיות בשבת משום קמ"ב) יום טוב שחל בערב שבת. דהתם ליכא ^מ עישרתם עירבתם. שאין ^מ מפרישין תרומות ומעשרות ואין מערבין ביום טוב. והוי ^מ אתי לערובי ולעשורי ביום טוב. ואנו נוהגין קמ"ג) דזוקא כשיום טוב בערב שבת אין אומ' אותו. אבל לא כשערב יום טוב בערב שבת.

נוהגין במגנצא קמ"ד) כשמגיע זמן לומר משיב הרוח. וכן איתמר בירושלמי קמ"ה). צריך וזעזע קמ"ו) לומר משיב הרוח. בדרך שאומרים קמ"ז) בראשי חרשים יעלה ויבא.

יש ^מ חרם קדמונים קמ"ח) שבני יישובין ^מ כשבאין למניין ^מ [לעיירות הסמוכות להן]. שיש להם להניח נירותיהם של יום הכיפורים בבית הכנסת [שהתפללו] ^מ בו קמ"ט).

[וימים] ^מ שבין ראש השנה ליום כפור הכל מודים שנופלין ^מ בהם לתחינות ק"ג).

וכן כל נדרים שאדם נדר יפרע באותו עיר ^מ ובאותו בית [הכנסת] קנ"א) שמתפללין ^מ בו.

מנהג וורמייזא ^מ שאין קנ"ב) מברכין שהחיינו על הלולב ביום טוב שיני ^מ. אע"פ שבקידוש בירכו בליל שיני. והטעם. משום דאמ' קנ"ג) העושה סוכה

ולולב היה לו לברך מיד שהחיינו. אלא שתקנוה לברך אותה [f. 194a] בשעה שיוצא במצוה¹⁰¹ וקיימה קנ"ז. וכיון שבירך פעם ראשון¹⁰², שוב אינו צריך. ומה שמברכין שהחיינו בב' לילות, היינו בשביל סוכה. מירי דהוה [בשאר]¹⁰³ ימים טובים דליכא סוכה, שמברכין שהחיינו בב' לילות. ולכך ניהגו¹⁰⁴, דבליל ראשונה של סוכות מברכין קודם לישב בסוכה ואחר כך שהחיינו. משום שהיא באה¹⁰⁵ בשביל היום ובשביל הסוכה. ובליל שיני מקדימין לומר שהחיינו¹⁰⁶ ואחר כך לישב בסוכה. דהא שהחיינו אין אומרין עתה אלא בשביל היום. אבל במגנצא קנ"ה) ובצרפת אומרין שהחיינו אף ביום טוב שיני אפילו בלולב. וראייה שלהם דאמר¹⁰⁷ אביי בבמה מדליקין קנ"ו) ווראי דבריהם בעי ברכה. ופריך, והא י"ט¹⁰⁸ שיני דספק דבריהם ומברכין. ומשני, התם כי היכי דלא ליזלולי¹⁰⁹ בהו. והרבה דקדוקים מדקדקים מכאן¹¹⁰. חדא דהכא משום דשמיני ספק שביעי דסוכה לא מברכין לישב. כדאמרין קנ"ז) בעלמא¹¹¹ יתובי יתבינן וכו'.

וכן גולד מהול, שהוא ספק ערלה, כבושה קנ"ח). לא מברכין. וכל ספק¹¹² כיוצא בהם. וגם מדקאמר וביום¹¹³ שיני מברכין דלא ליזלולי ביה. שמעינן דכל ברכות¹¹⁴ שמברכין ביום טוב ראשון, גם מברכין ביום טוב שיני. בין אסוכה בין אלולב מברכין ביום טוב [שיני]¹¹⁵ שהחיינו. דאי לא אמ'¹¹⁶ אתי לזלולי ביה. ואי¹¹⁷ משום לישב בסוכה ועל נטילת לולב, ליכא היכרא¹¹⁸. דהא מברך הכי כל ז'¹¹⁹. דליכא הבחנה¹²⁰, דביום טוב¹²¹ שיני קדוש גמור אלא בשחיינו.

ונוהגין¹²² העולם קנ"ט) כשיש שני פרשיות ביחד, שמפטירין ההפטרות של פרשה אחרונה. דמאי דסליק ק"ס) מינה. אך הגאונים קט"א) לא כתבו כן. כשהחתן בבית הכנסת [ב]יום ו' קט"ב) לאחר ההולכה, שמולכין הכלה להחתן קט"ג) בבית אחד, זהו¹²³ תחילת הכנסת כלה לחופה. ואין נופלין קט"ד) לתחנונים. אך בשבת שיש [בו] נישואין אין מניחין לומר צדקתך קט"ה) במנחה בבית הכנסת.

אבל יום שיש בו ברית מילה אין קט"ז) נופלין לתחינות בכל העיר. אפילו יש בעיר ב' בתי כנסיות. אליהו בא לעיר והכל שמחין ויומא טבא לכולם. וכתוב קט"ז) שש אנכי על אמרתך.

נשאל קט"ח) מאת רבינו יצחק קט"ט) בר' יהודה [f. 194b] יום מילה שחל להיות בתענית ציבור, כגון עשרה בטבת וי"ז בתמוז וצום גדליה, מהו¹²⁴ להתפלל פסוקי דרחמי¹²⁵ לומר סליחות וידוי. אי לומר והוא רחום וליפול¹²⁶

בתחנונים ולומר אל ארך אפים. וכשמברך ק"ע על היין, מי טועם? המברך ואם"י הילר או לא. וכמה שיעור [ה] טעימה?

והשיב: כך נוהגין קע"א) במקומינו שמתפללין קע"ב) סליחות ואומרים ויודוי כדרכו. ואין קע"ג) אומרים והוא רחום ולא יפלו"י בתחינות. ומנהג"י אבותינו תורה היא. ומצות מילה קיבלו בשמחה. כדכתיב שש אנכי וכו'. לפיכך נהגו שלא לומר והוא רחום ותחנונים. [וריי במה] "י שמניחין במקצת. ואין צריך להפסיק לגמרי שלא לומר סליחות ויודוי ואל ארך אפים. ושליח ציבור מברך על היין ואינו טועמו. והמנהג תורה היא. שאין צריך [ליה] "י לטועמו ביום התענית. ולא למיתביה לינוקא. דאתי למיסרך. אלא ימתין "י עד לאורתא או קע"ד) לשתייה אימיה דינוקא. דלא בעי אימיה למיתב בתעניתא. אע"ג"י דאמרינן קע"ה) המברך צריך שיטעם. לאו דווקא הוא. אלא כי טעים ליה אחרינא "י שפיר דמי. כדמוכח בעירובין קע"ו) והא"י ליתבי לינוקא. ומשני דילמא אתי למיסרך. אבל היכא "י [דליכא למיחש דילמא אתי למיסרך]. כי טעים אחרינא. שפיר דמי. ושיעור טעימה דווקא גבי מקדש קע"ז) הוא דבעי מלא לוגמא. אבל גבי ברכות. כגון הכא, לא בעינן "י מלא לוגמא קע"ח). ואפילי הכי ביומא דתעניתא אסור למיטעם. עד כאן תשובתו של רבינו יצחק בר' יהודה: ומיהו אנן קיימא [לן] קע"ט) דיתבינן ליה לינוקא ולא חיישינן ק"פ) [ליה דילמא אתי] למיסרך. דדוקא גבי "י קידוש יום הכיפורים דתדיר בכל שנה. אי מקדשין. הוה שייך קפ"א) למימר דסריך ועביד הכי לאחר שיגדיל ויקרש וישתה. אבל ברכת המילה שאינו לחובת היום. לא שייך [חייש] קפ"ב). דמה לי "י שתייה זו. מה לי שתייה אחרת. שאוכל ושותה [כל היום] "י דלא גזרינן.

ורבינו אב"ן "י פירש קפ"ג) הטעם. דמשום הכי נהגו "י ליתן מן הכוס של ברכה בפי התינוק משום יום תענית. דהשתא כיון דעבידי "י הכי כולי שתא. אתי נמי למיעבר [ב] יום תענית. ואיכא טעימה [לכוס] של ברכה. [וב] תינוק [א' 195 f.] קטן כי האי, לא "י שייך למימר בו דילמא אתי למיסרך. **יום** פרשת שקלים וראש חודש אדר ביחד. מפטירין קפ"ד) בשקלים דסליק מיניה. וכשיום "י ראש חודש למחר ביום ראשון, גם לא "י מפטירין קפ"ה) במחר חדש. כי אם בשקלים.

וכן ראש הרש טבת טהל להיות בשבת והוא חנוכה. מפטירין "י בחנוכה קפ"ו). דסליק מיניה.

במנחה של יום הכיפורים יכיים במגן דוד. ולא יאמר קפ"ז) על העבודה "י דאין אומרים על העבודה כי אם בעבודת היום, וכבר נשלמה. שבירך עליה קודם מוסף, והוא ברכה אחרונא לבטלה. [ו] כיכום האי טעמא מסיימנן במגן דוד

בתענית. דליכא עבודה וליכא קידוש היום. ואין אומרין קדיש קפ"ח) משום דמתחילין י" מיד תפילת המנחה. שאומ' קדיש. ויש קפ"ט) שמתחילין י" ואומרין על העבודה. אלא אנו נוהגין ק"צ) שלא לאומרו י"י.

ובתפילת נעילה קצ"א) פותחין באשרי כו' ובא לציון וסדר קדושה וקדיש. והכי ניחא טפי, כדי להפסיק בין מנחה [ובין נעילה] קצ"ב). ובליילה קצ"ג) זו מתחיל בנעילה. כן י"י כתב רבי' אב"ן קצ"ד). וכן נמצא בספר קצ"ה) בשר על גבי גחלים שכן [מצינו] י"י מנהג בשתי ישיבות. ואין להשיב [מ]שאר י"י שבתות קצ"ו) שמתפללין קודם המנחה תהילה וסדר קדושה. שאני התם. שאדם בא מביתו ובא לעמוד על י"י ספר תורה. תיקנו קצ"ו) מתחילין י"י תהילה וסדר קדושה. אבל כאן שיורד מתפילת מוסף, דיו שיאחז קצ"ח) בספר תורה ולא יאמר קודם תהילה וסדר קדושה. ואנו נוהגין קצ"ט) בנעילה י"י נושאין כהנים כפיהם ולא במנחה [דהלכה כר' יוסי] ר' י"י. ולעיל בהילכת [ברכת] כהנים ר"א) פירשתי י"י.

ונוהגין לומר אבינו מלכינו ביום הכיפורים ביוצר ובמנחה [ולא במוסף] י"י. ויום הכיפורים שחל להיות בשבת בלילה לאחר תפילת לחש. השליח ציבור מתחיל ויכול ומגן אבות בדברו. כסדר כל שבת ושבת. וחזותם מקדש השבת בלבד ר"ב). ואין צריך להזכיר מיום הכיפורים. שאמרו חכמים ר"ג) שאלמלא שבת אין שליח ציבור [יורד] ר"ד) י"י לפני התיבה ערבית. וכן בכל יום טוב שחל להיות בשבת. ולא יאמר קדיש עד י"י לאחר הסליחות.

ובמוצאי יום הכיפורים מבדילין ר"ה) כמו שעושין בשבת. וגם על המאור, אם יש לו אור ששבת [היום] י"י ממלאכה. כמו י"י בנרות שדלקו היום [בבית הכנסת] ולא נעשית בהם [ב]f. 195) שום מלאכה. כן י"י כתב רבי' אב"ן ר"ו). וכן כתב [ב]תשובות ר"ז) הגאונים י"י.

ונראה דלכך נהגו ר"ח) להוליד כל אחד גרו בידו כשהוא דולק. כדי לברך עליו ברכה. אבל אם אין לו אור ששבת, אין לו לברך בורא מאורי האש. דדווקא י"י בשבת ר"ט) מברכין, דתחילת ברייתו הוא. ואם מוצאי שבת הוא אין י"י אומרין ויהי נועם ר"י) מפני חג הסוכות. וגם אין אומ' סדר קדושה.

כללא ר"א) דמילתא י"י: כל היכא דאין אומרין ויהי נועם, אין אומ' סדר קדושה. אבל אומרין י"י ויתן לך ר"ב). שלא לחלוק כאן בשאר י"י מוצאי שבת. נקוט האי כללא ר"ג) בידך: אם היה בא בחול שלא היו אומרים תחינות, וגם י"י בשבת אין אומרים צדקתך צדק וכו'.

וביום שאין י"י נופלין לתחינות, גם אין אומרין ר"ד) למנצח. לבד י"י מיום שיש בו ברית מילה ר"ט). שאין אומ' תחינות ואומרין למנצח. משום דדריש בשוחר טוב ר"ז) על המילה יענך וגו' ר"ז). כך יענך לוולד [וכו'].

ג' תעניות ר"ח) שמתענין אחר הפסח יש להתענות קודם ל"ג בעומר. על כן אם בא ראש חודש אייר בשבת, אין מברכין על שיני וחמישי ושיני להתענות, כי אם בשבת הבא אחריו שהוא ח' באייר, כי ל"ג בעומר י"ח באייר הוא לעולם. וכן עמא דבר, וגם לאחר סוכות, משום ר"ס) [שנאמר] עבדו את יי ביראה וגילו ברעדה, במקום גילה של חג, שם תהא רעדה של תענית. כך שמעתי שדורש במדרש ר"כ). ועוד סומכין על איוב רכ"א) דכתיב ויהי כי י"י הקיפו ימי המשתה וגו'. ובפסח ובסוכות יש בו י"י קלות ראש רכ"ב) וגילה יתירתא, שיש בו חול המועד ומקילין העולם. וזה לא שייך בשבועות רכ"ג).

נדהגין רכ"ד) לאגוד הלולב במינו, שלא יתא שם יותר מארבעה רכ"ה) מינין. וקיימא לן כר' יהודה רכ"ו) דלולב צריך אגד. וגם רבנן רכ"ז) סבירא " להו דצריך אגד, משום זה אלי ואנוהו. ולכך [אוגדים] רכ"ח) אותו כל ששה (ה)ימים. ובהשענא רבה נוהגין רכ"ט) להתיר איגודו. להודיענו " שאם לא אגדו, כשר.

שיר השירים (ש)אומרין " בשבת בחול המועד של פסח. ואם אין שבת בחול המועד אומרין " אותו ביום אחרון ר"ל) שחל להיות בשבת. רות [קורין] ביום שיני של שבועות. קהלת [f. 196א] קורין " בחול המועד בשבת של סוכות. ואם לא יארע שבת " בחול המועד, קורין אותו ביום אחרון ר"ל) בשבת של שמיני עצרת.

מנהג [ב] כל הקהילות: ר"ב) כשאדם קורא חבירו לדין ומושיב ר"ג) החזן [על ככה] ר"ד). שאינו יכול לקבול ר"ה) בברכו ולבטל תפילת יוצר ר"ו). או בעת " תפילת המנחה עד שיבטל ר"ז) ג' פעמים לסדר " קדושה, או ג' פעמים תפילת ערבית ר"ח). ואחר כך ר"ט) יכול לבטל [ה]תפילה לגמרי עד שירד ר"ס) עמו לדין. והמתפלל על דעתו רמ"א) עובר " חרם קדמונים רמ"ב).

ואם משאיל אדם בית הכנסת לרבים רמ"ג), ויש לו קטטה " ומריבה עם אחד מהם, אינו יכול רמ"ד) למחות לו " שלא יכנס בתוך ביתו רמ"ה) להתפלל. או לא [ש]ימחה לכולם:

וגם מנהג בכל הקהילות: אם אבד אחד מן הקהל אבירה, יש בו רמ"ו) כוז בידו להטריח " הקהל להושיב החזן עד שיכנסו כולם בחרם. שכל מי שיודע שונם דבר ממנו שיאמר רמ"ז) לו. ואין [שום] אדם רמ"ח) יכול לדחות [את] עצמו ולומר לא אכנס בחרם. וכן נמצא כתוב בספר ברזילי רמ"ט). והביא ראייה מ[ה]גאונים ר"ג).

ועוד כתוב ר"א) שאין להושיב החזן ולבטל תפילה בשבת או ביום טוב בשביל שום דבר, אם לא ביטל כבר ג' תפילות ר"ב). ויש חרם בדבר ר"ג). ואם בשביל תקנת הקהל מותר:

מה שנהגו רנ"ד), כשיש אבל בבית הכנסת וגם "יש בו חתן, שהחתן ושושביניו יוצאין תחילה ואחר כך" האבל, מהא דאמרינן רנ"ה) מעבירין את המת מלפני "הכלה וכו'.

וגם אמרינן התם רנ"ו) דאין מקלסין ב' "כלות כאחת, אלא א"כ יהא כבורן וקילוסן שוה. ואנו אין נוהגין "לעשות שני נישואין ביחד. אלא וודאי יש לרקדק ולעשות, שיהא קילוסן שוה. ונראה שברוחק יכול להיות רנ"ז) שיהא כבורן וקילוסן שוה. דהא אם יקראו חתן אחר קודם לחבירו לספר תורה, אם כן [יהא] רנ"ח) כבורו ערף. ויפה כוחם של אילו, שמכניסין חתן אחר עם שושביניו בבית אחר להתפלל שם.

וכבר אירע מעשה במגנצא "בפרשת כי תצא רנ"ט) ונתעסקו חכמים "גרולים ברבר. זה אומר, יתפלל אחד מן החתנים בבית אחר. וזה אומר, יעמוד האחד עם שושבינים שלו רס"ט) כהן [f. 196] ולוי. ואחר כך יקרא אחד מן "אילו ואחד מן אילו, עד שיקראו כולם. ורבנא "נתן רס"א) היה אומר לקרות כהן אחר כהן. שאין כאן בית מיחוש לפגמו של ראשון, שהרי יודעים "בהן, ונתעצמו הרבה ברבר. וכן היה אומר "רבינו אלעזר רס"ב) הגדול ועמד "רבינו מאיר רס"ג) שליח ציבור ואמר רשות לחתן. וקרא האחד עם שושביניו ער חצי הסדר. והפסיק ואמר קדיש ער ראמירן וכו'. וחזר ואמר רשות לחתן שיני וקרא "מן כי תדר נדר והשלים הפרשה עם שושביניו של שיני. ואמר קריש עד ראמירן. והפטירו שוש אשיש רס"ד) וקילסוהו כל החכמים והורו לו. וגם לא היה שום איבה. שגם חתן הקטן הקדים וקרא מחצי הפרשה. ושוב מצאו בירושלמי רס"ה) שמפסיק פרשה כי תצא לשנים. וכי תדר נדר [מתחיל רס"ו) סדר שיני :

ונהגו בזה המלכות רס"ז) שחותמין עידי הכתובה קודם הקניין ולא פסלינן "ל"ה רס"ח) משום שטר מוקדם. משום דעסוקינן "בעניין והעם נתאספו רס"ט). ומיהו אם ר"ע) ימתינו עידי הקניין לחתום עצמן עד לאחר הברכה, הקניין "ניחא טפי. וצריך קודם ברכת אירוסין רע"א) לברך בורא פרי הגפן. וגם חזר ויברך בורא פרי הגפן "קודם ברכת נישואין. וגם שותים בינתים ומוסיפין עליו. דאין אומדין רע"ב) שתי קדושות על כוס אחד, דאין עושין מצות רע"ג) חבילות חבילות.

ונהגו העם אפילו אם קידשה על ידי שליח, צריך "לחזור ולקדשה בשעת כניסה. ויש לו לקדשה בין על ידי שליח, לחזור ולקדשה בשעת ברכת אירוסין לנישואין", כרי כניסה. כי מצות קדושין באיש עצמו להפסיק רע"ד) ביניהם לכל היותר יותר מבשלווחו. כן אמרו חכמים בפרק

[מש' א' 103 f.]

שנוכל. וכן" אם לא קידש כלל קודם שיניי במסכת קידושין רע"ח). ומברך
לכן, ועכשיו [הוא] כונס ומארס ביחד. המברך פניו כלפי מזרח ומתחיל ואומר
אין לו לקדשה כי אם בין ברכת אירוסין כל שבעה ברכות:
לנישואין. ומכיון" המברך פניו כלפי
מזרח רע"ה. ומתחיל ואומר רע"ו כל
ד' ברכות:

אין רע"ט) אדם רשאי לסגור בית הכנסת שלא יכנסו שם להתפלל. אם לא
שביטל ג' פעמים קודם לכן תפילה. ומיהו יתום" ואלמנה סוגרין אפילו בפעם
ראשון עד שיעשו להם דין:

אל נא לעולם תוערץ ולעולם תוקדש אין אומרין בראש השנה. כדאמרין
התם ר"פ ספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו ואומרים" שירה. אבל אומרין
והחיות [f. 197a] ישוררו. דהא אומרין והאופנים [בן].

אבל בפסח אומ' אותו. דהא כל היום שירה התפילה רפ"א. וברוב
מקומות רפ"ב) אין אומרין במה מדליקין בפסח אפילו" כשחל להיות בשבת.
והאיל ואין מקדשין בבית הכנסת. שאין לך עניי ישראל שאין לו ד' כוסות בביתו.
יש מקומות רפ"ד) שאין אומרין מזמור לתורה בפסח. דהא אין מקריבין
תודה בפסח מפני חמץ שבה. ואנן נהגין לאומרו. והמדקדק" בדבר ידלג אותו
שתי תיבות" מזמור לתודה ויתחיל הריעו ליי וכו'. כמו שנהגו ביום טוב במזמור
שיר ליום השבת. שמתחילין טוב להורות. ומיהו אני דגיל לומר אפילו ביום טוב
מזמור שיר ליום גוף. וגם בפסח מזמור לתודה. וליכא למיחש למירי. דהא סרר
שבת ותודה קאמינא. כדקא משני התם" [גבי הבדלה] סרר הבדלה הוא מונה.
ביום הכיפורים רפ"ה) אין להדליק נירות בבית" על השלחן כדרך
שנהגין בשבת. דהא" דמדליקין נירות בשבת. נפקא לן" מוידעת רפ"ו) כי שלום
אהליך ופקדת נוד ולא תחטא. ודרשינן רפ"ו) מיניה דצריך נר יפה לאיש בלילה"
של שבת. והוא שלום הבית. ואז צריך לפקוד אשתו בתשמיש המיטה. שלא" יחטא
כשיראה את אשתו מקושטת מתאוה" לו. לכך" הוזק להדליק ב' רפ"ה) נירות
בשבת. כדי לקיים פרייה ורבייה. שהוא כמניין ב' פעמים איברים שבאדם, נר ונר
בן ובת לדברי בית הילל במסכת יבמות רפ"ט). וכן פרו דבבו בנימטריא ר"צ) ב'
פעמים נר (ונר). ולכך אין מדליקין גירות ביום הכיפורים שלא יראה את אשתו
ויתאוה לה. שהוא אסור בתשמיש המיטה. ולא ישכב במטה עם אשתו. ולא ביום
הכיפורים ולא בס' באב ולא בכל זמן שאסור להשתמש.

בהושענא רבה רצ"א) אומרים על הכל כו'. וגם רצ"ב) במוסף אומרים
נעריצך ואדיר אדירנו וגם אין כאלהינו.

ויום" שיש בו מוסף רצ"ג) אומרים [בו] קדיש כולו" קודם קריאת התורה. ויום שאין בו מוסף אין אומ' [בו] קדיש כי אם עד דאמרינן.

בתשעה באב קורין ג' בפרשה" ואתחנן כי תוליד בנים. ויאמר קדיש ומפטיר. ומשונה קדיש רצ"ד) זה" מכל קדישין של [כ. 197 f.] שאר השנה שאומ' אותו אחר המפטיר. וזהו הטעם רצ"ה). לפי שאין אומרינן קדיש אחר חזרת ספר התורה, אלא מתחיל" מיד בקינות.

וראש חדש טבת רצו). שאז חנוכה חל להיות בשבת. מוציאין ג' ספרי תורות. באחת קורין ו' בעניינו של יום ואין מפסיקין בקדיש. והשביעי קורא בספר תורה שניה בראש חדש טבת". שהיא תדירא יותר מחנוכה ותדיר קודם ויאמר קדיש. ובספר תורה ג' קורא המפטיר בנשיאים ומפטיר בחנוכה רצ"ו). **ויומא** דמפקי תרי סיפרי תורות אומרינן קדיש לאחר קריאת" התורה הראשונה (*).

רבינו אלעזר קליר" רצ"ח) יסד כ"א קינות לט' באב כמניין" ימים שמי"ז בתמוז עד ט' באב. שאז הובקע" העיר רצ"ט) והיו שם כ"א יום ואז שרפו ההיכל. ויש" שמחסרין מקינות שיסד הקליר. ואומרינן קינות אחרים" שיסדו הגאונים שא' אחרים על הגזירות. ואין כאן בית מחוש. ששקולה הרינתם" כשריפת הבית. ולכן" יש בני אדם שמתענים ש"ב) מי"ז בתמוז עד ט' באב. וגם אין אוכלין בשר ולא" שותין יין. וכן שנינו באיכה זוטי ש"ג) כל רודפיה השיגוה בין המצרים. ועוד ששנינו ש"ד) מי"ז בתמוז ער ט' באב וודאי שכיהי מוזיקין וכו'. ועוד יש סמך" מדניאל ש"ה) ש[ה] תענה ג' שבועות.

והושענות ש"ו) שיסד רבינו אלעזר הקליר: יום א' יאמרו אערוך שועי, ולמחר אל למושעות. ובג' אום אני חומה, ובד' אבן שתייה. ובה' ש"ו" שהוא שבת, אום נצורה. באותן הימים" אין להזכיר שום תפילה שמבקשת ש"ו) מים. כדאמרינן במסכת תענית ש"ח) הנשמים סימן קללה בחג. משל לעבד כו'. ולכך לא הזכיר הקליר באילו הושענות כלל ממים" אבל ביום ו' שרמז בו מים, שנאמר בו ונסכיה. יסד ש"ט) אדון המושיע, שמדבר הכל במים"ו.

אבל בשביעי שהוא הושענא רבה [יסד] ש"י) אדמה מארר, ואדם ובהמה, שהן תפילות של מים. ובחג נידונין על המים. וביום הושענא רבה כמו כן. ובאותו יום יתחיל למען אמיתך. ויזכור זכות אבות. [ויאמר]" למען איתן [א. 198 f.] הנזק בלהב אש. ואחריו תתנינו לשם ולתהילה.

ומה שמקיפין ש"א) בכל יום זכר להקפת יריחו ש"ב) שבכל יום הקיפו פעם אחת. וכן כל ששת הימים, ובשביעי הקיפו ז' פעמים. וכן היו מקיפין לאחר

שחרב (את) הבית את הר גריזים ש"ג), שניתנו עליו הברכות. ומתפללין תפילות רבינו אלעזר¹⁰⁸ מגרמייזא ש"ד). ובזמן הזה מקיפין את ספר התורה שס"ו:

והערבה ששימשה בה מצוה, יניחנה¹⁰⁹ לעשות [בה] שס"ז מצוה לעשות בה ממנה עץ לקולמוס לכתוב בו. והערבה של לולב יניחנה לשרוף [בה] ש"ז) חמץ. וכן היה נוהג רבינו יב"ק ש"ח) וכדאמרינן בברכות ש"ט) דר' בצע אריפתא דעירובתא¹¹⁰. דאמר הואיל ואיתעביד [בהו] מצוה חדא, מצוה לעוברו בה מצוה אחרית, הכא נמי לא שנא. והערבה שהיו לוקחין [בזמן הבית היתת] ש"כ) של עשר אמות. כדתנן ש"א) באין וזוקפין אצל המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח. ומזבח היה גבוה י' אמות ש"ב). לכך צריך אדם שיקח ערבה יפה [ו] גסה¹¹¹ וארוכה. וזהו שיסד הפייט ש"ג) עומסי ערבה להקיף מזבח.

ששה פרקים נהגו ש"ד) להתחיל בשבת שאחר הפסח. ואומדין כל שבת ושבת עד י"ז בתמוז. וגם אם חל שבועות בשבת, יאמרו פרקים גם באותו שבת. ואז יסיימו בשבת שלפני י"ז בתמוז. ויש מקומות ש"ה) שמתחילה אומדין פרק אחד. ולאחר שסיימו פעם אחת אומדין בכל שבת ב' פרקים עד י"ז בתמוז.

הלל אין אומדין אותו בבית האבל ש"ו) בראש חודש. ונהגו ש"ז) שהאבל הולך לבית הכנסת בערב שבת וממתינין אותו בברכה. ונהגו ש"ח) להתפלל שם קודם שיבא האבל בבית¹¹² הכנסת מנחה ומעדיב אצל האבל, אעפ"י שהולך לבית הכנסת:

ונהגו ש"ט) העם לעשות כפרות (כיום) [בערב יום] הכיפורים¹¹³, כל אחד ואחד¹¹⁴ תרנגולת או עוף אחר. וזורקין המעיין [הבני מיעין]¹¹⁵ על הגג ש"א). ויש ששולחין ש"ב) אותן¹¹⁶ לעניים. והיו העניים מקפידין ואומדין עונם ישובו¹¹⁷ על ראשם ישובו. ששולחין¹¹⁸ לנו דבריהם, שהם כפרה להם מעונם. התחילו לפדותן במעות והדמים שולחין לעניים.

בשפירא [נוהגין]¹¹⁹ כשמושיבין החזן לפני [כ. 198 f.] סדר קדושה או ליוצר, שהחזן מסיים [קדיש]¹²⁰ כולו ותתקבל כו'. משום ספק שמא לא יניח הקובל להתפלל, ולא יאמרו תתקבל. על כן (לא) ש"ג) יאמרו אותו מספק.

ואין אומרים ויהי נועם כשחל יום טוב ש"ד) להיות באותו שבוע. דהא כתיב ביה מעשה ידינו, בזמן דאיכא ו' ימים למעשה. ובשבת שבתוך חנוכה אין אומרים צדקתך. וגם כל ימי ניסן אין אומרים צדקתך¹²¹ כדפירשתי לעיל ש"ה).

וזה הכלל: יום ש"ו). שאם חל להיות בחול שלא היו אומרים תחינה.

גם בשבת אין אומרים צדקתך. וגם מערב יום הכיפורים עד מוצאי חג הסוכות ש"ז) אין אומרים תחינות. ואם חל שבת בינתיים אין אומרים צדקתך.

בחנוכה אין אומרים לא ש"ח) למנצח ולא אל ארך אפים.

תשעה באב של"ט שחל¹³³ במוצאי שבת אין אומרים צדקתך. וגם אין¹³⁴ אומרים בט' באב לא תחינה ש"ט ולא תתקבל. ודווקא במעריב וביוצר אין אומרים תתקבל. אבל כשאמרו כבר קינות, אומ' במנחה תתקבל. ואומ' נחם בבונה ירושלים. ואומ' ענינו בשומע תפילה. וכשחל במוצאי שבת אין מבדילין על הכוס. אך כשיראה [כשיאות לאור] הנה, יפשוט אצבעותיו ומברך בורא מאורי האש. ואומר המבדיל בין קודש לחול. ובמוצאי ט' באב יבדיל כמשפטו, אך לא על האור.

שני ימים שמ"א הראשונים של חג מברך לישב בסוכה ואחר כך בורא פרי הגפן. והיינו טעמא. [דמן הדין היה לנו לברך מיד כשנכנס לישב בסוכה. אך תקנוה שם] על הכוס. ולכך אחר בדכה ראשונה יברך לישב בסוכה.

שמיני ספק שביעי יושבין שמ"ג בסוכה ליל שמיני. וביום שמיני אינו מברך לישב בסוכה. כדאמרינן שמ"ד יתובי יתובינן, ברובי לא מברכינן. ואתן בני אדם שנוהגין שמ"ה דביל שמיני¹³⁵ ספק שביעי אוכלים בביתם וביום חוזרים לאכול¹³⁶ בסוכה. הם רוצים לקיים הירושלמי שמ"ו דקאמר פ' ערבי פסחים מי שהיתה סוכתו עריבה עליו, [בשמיני] ספק שביעי יקדש בביתו ויאכל בסוכתו. ואז אינו בבל תוסיף. אלמא משמע מן הירושלמי [א. 199f] שאין לישב בסוכה בשמיני ספק שביעי. ועתה הם רוצים לעשות כחומרי דמר וכחומרי דמר. ובלילה אוכלים בביתם כדי לקיים כתלמוד דידן¹³⁷. דמשמע שיש לישב בסוכה. כדקאמר יתובי יתבינן ברובי לא מברכינן. ועליהם נאמר שמ"ז [ו] הכסיל בחושך וגוי. דהא הירושלמי ותלמוד דידן לא פליגי אהדדי. דהא [ה] ירושלמי לא נסתפק בשמיני ספק שביעי. רלהם היה פשיטא דהוה שמיני. דלא היו עושין¹³⁸ בירושלמי שמ"ח אלא יום אחד. אבל אנו מסופקין ולכך יתובי יתבינן בלא ברבה.

וכלל שמ"ט של דבר שאין אומרים תתקבל [אלא] אחר סיום תפילה. כגון סיום¹³⁹ תפילת המנחה ואחר מעריב ואחר יוצר ואחר מוסף. וביום שמתפללין תפילת מוסף אומרים קריש קודם (הכי) קריאת התורה. וצריך לגמור כל הקדיש, לפי שגמר תפילת יוצר. **ראש חדש** אב שחל [להיות]¹⁴⁰ בשבת אין משיחין על סימן דש"ח ש"ג [ו] מפטירין השמים כסאי. וראש חדש אלול שחל להיות בשבת בבר פירשתי למעלה ש"א.

בכל יום שיש בו הלל אין אומרים בו ש"ב אל ארך אפים. **וראש השנה** ש"ב שבא בשבת. יום ראשון מתפללין [במוצאי שבת]¹⁴¹ ותוריענו ש"ג. כי סדר הבדלות הוא מונה. כדקאמר [ב]תלמוד¹⁴² סוף פ"ק

דחולין שני) אע"פ שאין י"ח חג ולא רגל. מ"מ שנה) מועד וחג איקרי. כתיב ביה בכסא ליום חגיגו. וגם קאי עליה מה דכתיב בפרש[ת] י"ח מועדי יי. בב' ימים הראשונים שני) של פסח אומרים זמן ולא בשני ימים האחרונים. וסוכות מברך גם בשני ימים האחרונים. לפי שהוא י"ח רגל בפני עצמו הוא י"ח לעניין פז"ר שני) קש"ב.

בעצרת אומרים זמן בב' לילות.

ואנו נוהגין שלא לברך על האתרוג זמן אלא ביום ראשון בלבד. וגם על השופר שנה) אין מברכין זמן אלא ביום ראשון בלבד. דתא ביומא אריכתא דמ"א. וה"ה י"ח לענין קידוש של ראש השנה אין אומרים זמן אלא לילה ראשונה. וכן אנו נוהגין. ורבינו יוסף טוב עלם שני) כתב שיש לומר זמן.

ובראש השנה י"ח בהלכות ש"ס תמצא בתנ"ך בסימן. אע"פ שבתבתי לעיל י"ח דבר זה. אחזור ואכתוב אותו פעם שני) [f. 199] בשביל דבר שנתחדש בה. **יום הכיפורים** אפילו חל להיות בחול מבדילין על האור. לפי שאסור להשתמש ביום הכיפורים ב'. ולית הילכתא כד' יהודה [דאמר] ש"ס) אין מברכין על האור [ששבת] אלא במוצאי שבת. ומיהו יום הכיפורים משונה. דבמוצאי שבת מברכין י"ח על האור ש"ס) היוצא מן העצים ומן האבנים. [אבל] י"ח במוצאי יום הכיפורים [אין מברכין] אלא על אור ששבת [היום ממלאכה]. דתני [א] חדא ש"ס) אור היוצא מן העצים ומן האבנים מברכין עליו. ותניא אידך אין מברכין עליו. ודרשינן ש"ס) לא קשיא. כאן במוצאי שבת. כאן במוצאי יום הכיפורים. וא"ר ש"ס) יהושע בן לוי במוצאי שבת זימן הק' י"ח לאדם הראשון שני) (ראשון) דעפים והקישן זה על זה ויצא מהן אור. ובידך עליהם בורא מאורי האש. שהוא התחלת י"ח ברייתו של אור. וד' יוחנן [אמר] ש"ס) אף במוצאי יום הכיפורים מברכין. הואיל ששבתה י"ח האור. וכן איתמר בירושלמי ש"ס) בהדיא שמברכין. וכן פסק שם.

רבינו יצחק הלוי ש"ס (ורבינו יהודה בר' ברוך ש"ס) היו מתענין ממחרת יום הכיפורים. הם ובניהם ותלמידיהם. ועדיין נוהגין ש"ע) כן קצת העם. וראיתם מהא דרבא ש"ע) הוה יתיב תרי יומי י"ח בתעניתא בצומא רבה ואישתכח כוותיה. וגם אנו אי איפשר להתענות שני ימים דצופים. טוב היה הדבר ואין לאכול [במוצאי] ש"ע) יום הכיפורים ראשון [בלילה]. דכיוון דמקבלי עלייהו [לשם] יום הכיפורים. כל דין יום הכיפורים עליה. והאוכל הרי הוא בעונש כרת. וגם לא יאכלו [בלילה שנייה] י"ח שום דבר שנעשה ביום הכיפורים שיני. ויש להם להרבות הפילה ותחנונים כיום ראשון.

תשובה ש"ג) מגאוני¹¹ נרבונו על קריאת חומשים במקום דליכא ספר תורה. והילך לשונם:

כן¹² דעתינו נוטה. אמת הוא שאמרו חכמים רבותינו ש"ד) זכרונם לברכה אין קורין בחומשים בבית הכנסת מפני כבוד הציבור. וכן הלכה. אך זה תשיב אל [על] דעתך. וכי ספר תורה שאנו קורין בו ושאונו עומדין בו מפניו מעובד הוא כהלכה למשה מסיני, ומליח וקמית ועפיץ. ומפני מה אנו מברכין עליו וקורין בו. אלא אנו [f. 200a] סומכין על ספרי¹³ הגאונים ז"ל. שאמרו מאחר שאין בינינו מי שידוע לעבד¹⁴ העורות כהלכה למשה מסיני. ורוב¹⁵ ספרי תורות שלנו עשוין מאילו¹⁶ עורות שאין¹⁷ עבדין כהלכה למשה מסיני. מוטב ש"ה) שתעקר מצות העיבוד¹⁸ ממקומו ולא נתבטל מקריאת התורה. [כמו]¹⁹ שהתירו בספרי דאפטריתא ש"ו) דשרי לסלטולי ושרי למיקרי ביה משום עת לעשות. וכמו שהתירו נמי [לפנים]²⁰ באותן כפרים ש"ז) שהם במקומות רחוקים שאין להם ספר²¹ תורה. מוטב שיקראו בחומשים הכל כקריאת ספר תורה בג'²². אך ויברך²³ כל אחד ואחד כתיקונו ש"ח) שלא יתבטל מקריאת התורה.

ועוד ממה שאמרו ש"ט) חכמים²⁴ אין גוללין ספר תורה בציבור מפני כבוד ציבור. והיכא דמתרמי דוכתא²⁵ רחיקא דלית להו אלא חד ספר תורה. גוללין בציבור ולא חישיגון מפני²⁶ כבוד ציבור. שלא יתבטלו מקריאת הפרשה²⁷.

ומה שהזכרת שנים מקרא ואחד תרגום אצל קריאת ס"ת כי בקריאת²⁸ ספר תורה אחד להקורא הפסוק פעם אחת. ואם יש מתרגם, מתרגמין על ידו. אבל מי שמשלים פרשיותיו עם הציבור ואומר שנים מקרא ואחד תרגום. אעפ"י ששמע²⁹ קריאת התורה ש"פ) מפי הקוראים, חייב להשלים פרשיותיו בביתו ב' מקרא וא' תרגום, כדי שיתן לבו ודעתו³⁰ לקריאת התורה. ומפני כבוד³¹ ומפני שיאמינו כי מאצלינו נשתלחה זה לידו³², התמנו מקצתינו באיגרת שפ"א).

טודרוס ב"ר משה, אברהם ב"ר יצחק זלה"ה³³,

משה ב"ר יוסף נ"ע³⁴, —משלם ב"ר נתן³⁵,

מאיר ב"ר יוסף נ"ע³⁶, משה ב"ר טודרוס שלישי

ורבינו יעקב שפ"ב) חולק עליהם. ונלאיתי להאריך³⁷. ואומר דאין קורין בחומשין בבית [הכנסת]. ובגיטין שפ"ג) פירשתי³⁸.

סליק פירקא.

סליקו המנהגים של כל השנה י"י.

[כ"י משי' א f. 104]

המקום יתן לנו חנינה

ויביאנו לציון ברנה

כן יאמר שוכן מעונה

כתבתי וסיימתי לעצמי אלו הפסקים פה אוינון [Avignon]

בחדש אלול שנת קנ"א [1391] לפ"ק

הסופר לא יוזק עד שיעלה

בונא אורא רוטי י"י בטולם א מן:

— הארות „בית ישראל” —

(א) וכן נהגו בצרפת ובפרובנציה וכ"ה מנהג אשפירא [אוצה"ג מגילה 31 אות ד] ומקורו נמצא בשם רש"י [תשרי רש"י ק"ל, מח"ו 210 (כ"י 481 בשנויים), סדרש"י 168, הסדרים לרש"י כ"י מינכן 49] וגם בשם ר' קלונימוס=ה"ה קלונימוס הוקן מאשפירא, אמנם לא קלונימוס איש רומי [פרוס ר"פ, מעה"ג 46; ורש"י שם 168 אות א' שנה ברואה]. (ב) אמנם רבינו טעיה [וליתא בסדר רס"ג 756, כ"א באבודרהם ר"פ ב"ב 63, ד"ו 1192]

לא הוכיר אלא ב' פסוקים בלבד, וכן היו נוהגין ברוב המקומות בטפרד.

(ג) ראה מה שהעידותי ע"ז במנהגים מרוסנוברג 47 אות י'.

(ד) השחה תשובות הרמב"ם פרימון מ"ה, מנהגי — גא אמון בס' גוה שלום סי' צ'. (ה) ומקורו הוא במגילה כ"א, ב' ופירש"י שם. ונשמטה „סימנא דרבנן מניח" בשני כההי' הב', משי' והובא במח"ו 212 [וליתא בכ"י סמ' 48] בשם הלכות קצובות דריה"ג [וליתא בהוצאת מרגליות 85] והשחה טרס"ג 256, הוספות ותקונים לסרע"ג—מארכט 18, תשב"ץ קע"ד.

(ו) מעה"ג 46, שבלה"ש 156.

(ז) טא"ח תרצ"ב בשם ר"ת והרא"ש.

(ח) מאמר רבא במגילה ז' ב', היג ר"ב 198, האורה ח"א 65, שבלה"ש סס"י ר"א.

(ט) מנהג ורמיוזא זה כנראה, נובע ממקור „מנהגים דר"ם ש"צ".

(י) וכ"ה מנהג שני גאון פומבדיתא, רב צמח בר פלסוי ודה"ג [הוספות ותקונים לראב"ה 120], אמנם לא מנהג סורא.

(יא) וכתבתו למנהג מנצא ולרוב גאון סורא [גנוי ירושלים ח"א 26, ושם 120; סרעה"ש או"י 91].

(יב) וכך היו נוהגין ברומה [מעה"ג 45].

(יג) הנה"מ ה' מגילה פ"ב, א'; או"י סס"י ש"ע בשם: רב צמח גאון מצאתי.

(יד) וכתבתו למגילה ס"ז ב'.

(טו) מעה"ג 45, סדרש"י 162, פרוס ר"ב, שבלה"ש קצ"ד, מנהגים מרוסנוברג 4 אות ה'.

(טז) מנהגי מהר"ל ה"ל פורים 162 בשם: רש"י כתב [מח"ו 219 סדרש"י 162]; מנהגים

סוף ע' 77.

(יז) תהלים כ" ב' (מנהגי מהרא"ק 26).

(יח) מח"ו 219, מנהגים צ"מ 6.

(יט) הגה"מ שם פ"א אות ו', תניא סי' כ' בשם רש"י ז"ל: וכל זה אינה חובה אלא מנהג טוב הוא שאומרים אחר הברכה פיוס כגון אשר הניא עצת גוים על סדר א"ב. אמנם הגי' במהר"ל 162, ובמנהגים כ"ץ 151, וגם במנהגים אפנך 55: ואין אוכרין אשר הניא ביום וכו'. (כ) וכ"ה במעה"ג 46.

כ"א) וכוונתו למאמר ריב"ל במגילה ד' א'; סרעה"ש 176.
 כ"כ) אמנם במלבושי"ו"ש ט"ז תרצ"ג 141: כתב במנהגים, קיש שלם קודם המגילה
 וגם אחר המגילה, והוא טעות; ובסדר טרו"ש 102: ואם ירצה לומר קדיש בתקבל לפניו,
 ולאחריה בלא תתקבל וכו'. והשווה טאו"ח חקני"ט, וגם מג"א לאו"ח חרע"ג.
 כ"ג) וכ"ה מנהג מגנצא [מעה"ג 45, שבלה"ש קצ"ט] ומנהג טרו"ש [סדר טרו"ש 113,
 ושם 134]: אבל מפני חנוכה ופורים וכו' לא יתבטל ויהי נועם, וגם רבינו שלמה הורה
 [מנהגים מהרא"ק 262] פורים שח"ל במוצ"ש אומ' ויהי נועם. אמנם בכ"י מ"ש הג"ר: ואין
 אומ' ויהי נועם וכו' וכן אנו נוהגין.
 כ"ד) ולא מצאתי חבר לסעוד זה במק"א. והשווה משה משה ח"ק.
 כ"ה) לפי שאין עיקר הגאולה בלינה [אגור 99, משה משה 120; והובא ג"כ ברוקח
 דל"ט, מח"ו 218, טרד"ש 162, ומנהגים מהרא"ק 262].
 כ"ו) וכ"ה בלקוטים מהל' אמרכל 26: אך רבינו ברוך ורבינו אב"ן וט' המקצעות כתבו
 דאין אומ' ויהי נועם. וכן השיב מהר"י ט"ל בחשובה [מנהגים מהר"ל 161]: נהגין בסדר הרוקח...
 ואחר הקריאה מחליל ויהי נועם... ודלא כרבי אב"ן שכחב שלא לומר ויהי נועם, אע"ג ובספר
 אגודה כתב כחמיה עכ"ל. ומקורו בראב"ן ד' שמלו"א למגילה א"ה לא מצאתיו, ואולי כחוננו לר'
 אברהם ב"ר נתן הירחי בס' המנהג הל' מגילה אות כ"ב.
 כ"ז) ואולי צריך להפריד הלכה זו לשנים ולקרו' כך: וכן אנו נוהגין. [ואומר]
 ויחן לך. ובסדר טרו"ש 112 הג"ר: אך לא יתבטל [ויחן לך] מפני חנוכה ופורים וכו' וצריך
 לפטוקי נחמות וברכות [שבו].
 כ"ח) מאמר רב נחמן במגילה י"ד א'; והובא בסרעה"ש 92, טרד"ש 162.
 כ"ט) ומקורו בירושלמי מגילה פ"ד ה"ב, חו"ט מגילה כ"א ב' ד"ה: אין; אמנם
 בהאורה ח"א 65: וחזי לן לאוסיפיה על פי עמלק וכו', כי חדאי אסור לקרות פחות מ'
 פסוקים בבהכ"נ [שלא כשיטתו של רש"י בפרדס ר"ג, מח"ו 218, טרד"ש 162, הסדרים
 כ"י מ" 42, שבלה"ש ס' ר']. והשווה מנהגים מרוטנברג 77 אות ד', ב"י טאו"ח חרע"ג בשם הר"ן.
 ל) ובסרד"ש 162 [מח"ו 128=וליתא בכ"י סמ' שט]: ויש שמחזירין אותו למקומו
 לכבודו קודם, ושוב חוזר וקורא מגילתו; ובסדר טרו"ש 134: ואין אומר דהללו להצניע
 ס"ת עד לאחר קריאת המגילה.
 ל"א) ונהגין בסדר דוקח [ר"ל"ח; והובא במהר"ל 161]; והשווה ה"ג 40, ר"ב 198.
 ל"ב) וכ"ה בסדר דס"ג 257; אמנם נמצא לפנינו לה"פ בסרע"ג 36, סרעה"ש 175,
 פרט ר"ג, טרד"ש 160, מח"ו 207 [כ"י סמ' 461 באיזה שנויים].
 ל"ג) וכ"ה בסדר טרו"ש 104; אמנם במנהגים מהרא"ק 160: באדר ראשון במעוכבת
 יש לומר למנצח ואין נופלין בתחינה. והשווה רוקח ר"מ, תשו' מהר"ם ב"ב חרמ"ג, חשב"ץ
 כ"י סמ' 109.
 ל"ד) מגילה ו' ב'; מנהגים מהרא"ק 255; פרט דס"ט, מנהגים מרוטנברג 76 אות ה.
 ל"ה) וכן נהגו בכל גלילות קטלוגיא וברוב הארצות, אך ברוב ארץ פרוניצה מתענין
 בע"ש [א"ח ח"א 102=כל בו מ"ד]. והשווה א"ז שט"ו, מהר"ל 161, מנהגים שם 75 אות י"ב.
 ל"ו) מהר"ל 57 בשם: מנהגים ור"מ ש"צ.
 ל"ז) שם; סדר טרו"ש 104; מנהגים מרוטנברג 6.
 ל"ח) שבלה"ש ס' ר'.
 ל"ט) משה משה תש"ט בשם וכן מצאתי במנהגים ישנים מדורא בזה"ל: והא דלא
 אמרינן תחנון, אינו אלא אגב דלא אמרו: י"ב ש' חודש: וכ"ה מנהג מגנצא, אבל לפי
 מנהג וורמייזא אומרים בניסן תחינה מיד אחר אסרו חג [מעה"ג 24, מהר"ל 5 בשם: מנהג
 מהרא"ק, מנהגים מרוטנברג 3 אות ג'].
 מ) ומקורו במ"ס טופרים פכ"א; מח"ו 222, מלבושי יו"ט תכ"ט.
 מ"א) הוצאות ליכטנשטיין 323, גרוטבג 5, גייבויער 5—7, צייטלין 41.
 מ"ב) שבת י"ג: עירובין ט"ב: ד"ה י"ט: תענית י"ב: ושם ס"ו:

- מ"ו) ר"ה י"ט ב', מחז"ל 222, ראבי"ה ח"ב 632.
 מ"ז) והשוה מהרי"ל 8; ולעיל אות ל"ט.
 מ"ח) ריש פכ"א [הוצ' מילר 41; הוצ' היגר 354] באיזה שנויים.
 מ"ט) הוצ' היגער; אבל לקרא צום בציבור אסור; הוצ' מילר; אבל להטריח צבור אסור.
 נ"ו) ובהגהות מנהגים 54 אות קפ"ב; אכן במנהגים ישנים מדורא יש, שיחיד יכול להתענות בצינעא בנסן אחר החג, והביא ראיה ע"ש.
 נ"ז) מ"ח) היה: רבינו טוביה ב"ר אליהו מוויאנה בצרפת [ראה מבואי פרק ב'] ובעל שערי דורא למד שם בין שנות 1240—1260 למסע"נ.
 נ"ח) מ"ט) רוקח ש"ז, פרוס ר"צ, מעה"ג 49, ראבי"ה ח"ב 502, המנהיג [כ"י סמ' 98] בשם: כתב ר"ש ז"ל [=תשובות רש"י קפ"ט 209].
 נ"ט) רוקח שם: שינוי עשו בחירמלש בימי רבותינו שנפטר מת ב"ר"ח ואמרו צה"ר וקריש. ומה שעשו, לתיח גדול עשו; ובמטה"ג 49 איתא להיפך: במנצא אין אומי צה"ר וקדיש ב"ר"ח, אלא אי"כ [ל]תיח גדול; וגם בסי' אגודה מוע"ק אות ס"א: על צה"ר וקדיש ב"ר"ח ובתה"מ בחירמלש קורין וכו', ובמטענ' לא נהגו לאומרו, כ"א על חכם גדול. והשוה תשובת ר' משולם לר' נחמיה ברוקח שם, מנהגי מהרי"ל הל' ר"ח, ושם הל' חוה"מ בשם מנהגים מהרא"ק. הפרנס רס"ג ומונוגרפיה שלי "חלופי מנהגים אשכנז וצרפת" מ"ט.
 ג"א) אגור 65, מנהגים מרוסנברג 29.
 ג"ב) כמו מנצא.
 ג"ג) ויש מקומות [כמו חרמ"זא] שאומרים אותו [בעת] הליכה.
 ג"ד) והשוה לעיל אות מ"ח, וגם משי"כ במבואי.
 ג"ה) וכ"ה במנהגים מרוסנברג 29 בשם: ר"י מוויירן.
 ג"ו) ופיוט זה מפיוטיוני, הבא בכל הקרובות, בלתי נמצא במחזור סביוניסה לר"ה משנת 1560 [תשובה דודיון במבואו האנגלי למחזור י"ח 32 אות 59].
 ג"ז) ר"ה ל"ב ב'; סרשיי ק"ע.
 ג"ח) סדר סרוויש 119: ואומ' האופנים ואין אומ' והחיות. וראה מנהגים מרוסנברג 28.
 ג"ט) אמנם במנהגים מרוסנברג ס"ה, ושם ס"ז: ואין אומ' אל נא בפסח. והשוה קרובות לפסח בפיוט יני, הוצ' מ. זולאי, עמ' 266.
 ד') ב"מ: ויש מקומות [וכחגתו למנהג מנצא], אבל בוורמייזא אומ' במ"מ כבשאר לילי שבתות [מעה"ג 17, וכל המקורות שצינתי במנהגים מרוסנברג 8 אות י']. וכ"ה מנהג ספרד [אבורהם 64, סדר סרוויש 111].
 ד"א) השוה תשו' רש"י ח"ב ש"א 324 אות 2; קובץ תשו' הרמב"ם קמ"ה; ראבי"ה ח"א קס"ח, ושם ריש תקכ"ה; מנהגים מהרא"ק, סידנא, ומהרי"ל הל' פסח שם; ומנהגים מרוסנברג 24.
 ד"ב) אמנם מנהג צרפת [סדר סרוויש 150] הוא לדלג מומור לתורה גם בשבתות י"ט; וראה מנהגי מהרי"ל 53, מנהגי פ"ורדא 64, מנהגים מרוסנברג 26, מסה משה 48.
 ד"ג) מנהגים מרוסנברג שם; והמדקוק יולג ב' תיבות ראשונות.
 ד"ד) אבורהם 78 בשם: כתב ר' סעדיה; מהרי"ל 24.
 ד"ה) גם יוסף תון מסרוויש [סדר סרוויש 101] היה נוהג כן. וראה הגהות סידנא 18 אות ע"ה.
 ד"ו) קרי: [סדר הבדלה הוא מונה]; והגהתי זה עפ"י הב' 129, במ' 197.
 ד"ז) מנהגים מרוסנברג 29, ומנהגי מהרי"ל שם.
 ד"ח) שם עמ' 3; ואין אומ' תמינה מדיח סיון ער איסרו חג בחירמלש, וכן גהג.
 ד"ט) והתימא, הלא המנהג כבר פשט או בארץ אשכנז [הוספות ותקונים לראבי"ה ריש עמ' 128] לוטות על הצד ולא גפלו על פניהם כמש' בפישוט ימים ורגלים כמנהגו של רב בסורא וצ"ע [ולפי' הגירסא בשני כתה"י ט"ז, הב' בלי המלה: ממש, היא היותר נכונה].

ע) והובא גיכ בשמן של ר' יהודה הלוי בלקוטי דיונים כ"י חזינה סי' 125 דף 75.
ע"א) מנהגי סירגא ה"ל סביא, מנהגים מרוסנברג 32 אות ב', מטה משה תרצ"ט בשם:
מנהגי דורא.

ע"ב) ולהיפך, מצאנו בס' הפרנס רע"א מנהג רוסנברג היה: לרחוץ במרחץ בו ביום
מפני כבוד השבת.

ע"ג) מעה"ב 13, פרנס רע"ה, מנהגים מרוסנברג 15 אות ב', ושם 33 אות י"ב, אגור
ס"ז בשם: מנהג מגנצא.

ע"ד) וכ"ה במנהגים מרוסנברג עמ' 6.
ע"ה) מהרי"ל 95: ומתחיל ובא לציון גואל.

ע"ו) סרע"ג 433, מעה"ג 36; וכ"ה במדרכי, מהרא"ק ומהרי"ל שם.
ע"ז) ואם כן לא שייך לומר לא ימושו מפיק, כי הכל בטלים בו [מעה"ג 36].

ע"ח) תענית ל' ב', פסחים ג"ד ב', ה"ב ה"ל סביא.
ע"ט) וראה כל המקורות שצינתי בס' מנהגים מרוסנברג 35 אות ב'.

פ) ארז ח"ב חס"ה, רוקח שם, מדרכי סוף ה"ל תענית, מנהגי מהרא"ק ומהרי"ל שם.
ומטה משה חש"ב: דלא כר"י הלוי שהנהיג שלא לאומרו.

פ"א) והובא בשמו בארז ובמדרכי שם, וגם במנהגים מרוסנברג ובמטה משה שם.
פ"ב) מעה"ג 35, מח"ו 227, סרשי" 205, סדר טרויש 136.

פ"ג) וראה מש"ב ר"ל גינצברג במ"ע צ.פ.ה, ביבליאגראפיע כרך ט' עמ' 107.
פ"ד) מנהגים מרוסנברג 16 אות ב', ושם 34 אות ג'—ד' וכל המקורות שצינתי שם.

פ"ה) איכה ב': י"ז.
פ"ו) וכ"ה ברוקח, מנהגי מהרא"ק ומהרי"ל שם, ועל דבר התחינות והסליחות יש

חלופי מנהגים א"י ובבל נראה שבלה"ש רש"ט, מנהגים מרוסנברג 34 אות ז' ולא מצאתים
בספרי חלופי מנהגים וכו', לא בהוצ' מרגליות וגם לא בהוצ' לוינ' שם.

פ"ז) וגמצא בתשב"ץ כ"י סמ משנת 1386 1144 בשם: ר' שמואל מבונברוק.
והשחה תש"י רש"י רפ"ב.

פ"ח) וגם רש"י היה גורל לברך על הנר [תש"י רש"י עמ' 315]; ומנהגי מהרי"ל 93.
פ"ט) מדרכי שם חר"ה: מבדיל ומדלג ב"מ האש; מנהגי מהרא"ק: ואין מברכין לא

אש ולא בשמים [ונראה צ"ה לדרך, פיראורו שמי"ד, סוף עמ' 69, מהרי"ל 91, מנהגים
מרוסנברג 35, מטה משה חש"ל].

צ) מח"ו 224: סימן הפטרות, מדברי ירמיהו ואילך עד אחר י"ז בחמוז מפסידין
לעינין פרשיות; מן התענית ואילך... הכל לפי הזמן ולפי הפרשיות.

צ"א) ואילו הן סימני י"ב הפטרות כפי שהן מסודרות בפוד"כ: דברי ירמיהו, שמעו
דבר ה', חזון ישעיהו, נחמו נחמו עמי, ותאמר ציון, עניה סוערה, אנכי אנכי, רני עקרה,

קומי אורי, שוש אשיש בה', דרשו ה', שובה ישראל.
צ"ב) ארז ח"ב שצ"ב: וכן העתקתי מכתב גלילי רבי יוסף טוב עלם זצ"ל; מח"ו

225: כך העתקתי הסדר מכ"י רבינו ר' יוסף בר' שמואל טוב עלם.
צ"ג) מח"ו 225: וכן הורה רבינו יעקב [והשחה חוסי מגילה ל"א ב' ד"ה: ר"ה, סדר

טרויש 109, מנהגים מרוסנברג 36] ולשונו של ר"ה הובא כשנויים עצומים במח"ו, ארז
ובמדרכי תת"א.

צ"ד) ראה מבוא לפוד"כ אות ב', ה', כ"ו; סרשי" 202 אות ב'; מ"ע ואשכול כרך
כ"ח 158 אות תק"ט.

צ"ה) מסנה ד"ה ס"ז א'; ארז שצ"ב: ושובה ישראל על תפילת כטר היא, שבח
גידונים על המים ומהירין עליהן לשוב.

צ"ו) יואל ב': י"א, פסיקתא זוטרת ויחו פמ"ס, ט'; מח"ו: דמשלימין ביואל,
ארז: ליתא שם.

צ"ז) שם: ועוד שיפה צעקה לאחר גור דין.

- צ"ח) מאמר ר' יצחק בריה ט"ז א'.
 צ"ט) [=דרשו ה'] בהמצאו (וראה ר"ה י"ח א', מח"ו 223).
 ק) אמנם במנהגים מרוסנברג 36 הגי' להיפך: וכשנחלקים נצביסדילך, נוהגין שלא לאומרו כלל בשבת, כי דמי שאומ' אותו בצום גדליה; ובליקוסי הפרדס 36א [=פ"ע סוף שניא]: אבל דרשו אין מפטירין כלל בשבת.
 ק"א) אר"ז כ"י סמ', וגם בנדפס שם: ואומרים משל, כהרין נצחיא דאולין לקרבא ונסלין [=לוליבא] ביההון. וראה מרדכי שם.
 ק"ב) מח"ו: וזה משל הדיוט הוא ואינו עיקר, וסעות הוא בידם. שהרי בפסיקתא דוהיה מדי חודש ובפסיקתא באתי לגני, סדורות תרתי דחיובהא לבסוף ווליתא במח"ו כ"י סמ' וגם באר"ז שם.
 ק"ג) אר"ז: וכן נראה לי, עכ"ל ר"ה.
 ק"ד) ראה יעיר אונן א' אות פ"ח.
 ק"ה) טרשיי דיש ע"פ 203: ובמקומות אחרים מפטירין לפני ר"ה שוש אשיש ב' אתם נצבים.
 ק"ו) קרי: שבת בין [יוה"כ לסוכות] והגהתי עפ"י סרשיי וראב"ה שם.
 ק"ז) דאבי"ה ח"ב 676: וכן נוהגין במנצא וגם בקלונא; ספר המחכים 159: וכן נוהגין באשכנז: מח"ו 223, סרשיי 202 [וליתא בפרדס י"א, ושם כ"ה]: וכן נוהגין במ"אנצא שירה לשירה; מנהגים מרוסנברג 37: אלא מפטירין שובה [לפרשת] וילך, [ולאזינו] מפטירין וידבר דוד, שירה כנגד שירה. וכן נוהגין במענצא.
 ק"ח) דאבי"ה ומרדכי שם: ואם יש שבת בין יוה"כ לסוכות מפטירין להאזינו שוש אשיש. וראה יוסף אומץ תתק"ט.
 ק"ט) וכן נהגו בןאשפירא לדלג ד' דנחמות מפני השמים בסאי (מרדכי מגילה פ"ד תת"א), וכ"ה מנהג מהר"ם ב"ב (הגהות מרדכי שם) ו-מנהגים שלנו' (ד"מ תכ"ה אות ב'). אמנם גירסת הבי"ח סא"ח תכ"ה בשם המרדכי: ובספר נהנו, ט"ס הוא. דלפי מנהג ספרד אין מפטירין השמים כסאי. והשטה שו"ת ר"א מזרחי ח"א ז', הגה"מ פ"ג מהל' תפילה, סדר טרויש 108, מטה משה תשע"ז. וכל המאמר מן "ור"ח אלול" עד "כתוב בפסיקתא הנמצא במנהגים מרוסנברג 37, נובע ממנהגי דורא שלפנינו בלי הזכרת שמו.
 ק"י) קרי: [בתלמוד]; והגהתי זה עפ"י המרדכי ומנהגים שם.
 ק"יא) ובמנהגים שם: שמבליעין אותה בתוך רוני עקרה לפדשת כי תצא.
 ק"יב) שם: וגם נהגו בחידושא ובמענצא, אם נשואין באחד מן השבתות וכו'.
 ק"יג) קרי: דדוחין ההפסדה [ד] חתן [שוש אשיש].
 ק"יד) קרי: בשל אותה פרשה.
 ק"ט"ו) אר"ז ח"ב תס"ד: וכן היה מעשה בימי רבינו הקדוש ד' יצחק הלוי, והורה בשל פרשה יפסירו. והשוה פרדס ט" כ', מעה"ג 48, ומשיכ' עפשטיין במונסטרופס 1897 צד 113 אות ז'.
 ק"ט"ז) מנהגים שם: כתובין בפסיקתא [קרי: בתלמוד].
 ק"י"ח) שלא כמנהג דינוס [מהרא"ק אד"א: ובמנהגים דינוס ראיתי כתוב, דדוחין הפסדה של נחמות בפני הפסדה של חתן].
 ק"י"ח) לפי מנהג כנצא. ומקורו הוא מעה"ג 37, מהרא"ק 4, סדר טרויש 103, ומנהגים מרוסנברג 39, ושם 3 אות ט"ו.
 ק"י"ט) קרי: אין [אומרין תחינות]. והגהתי זה עפ"י מנהגים שם ע"פ 3, וליכא רמזא מוז בשני כה"ה הב', כ"ה.
 ק"כ) צ"ל=ואין כתחדין אלא פעם אחת [בשחרית] אחת במנחה ואחת במערב, שהן ג' פעמים. ומקורו הוא במעה"ג 37, פרדס קע"ה, לקוה"פ 121, ומנהגים מרוסנברג 48.

- קביא) ל"ש בקידושא ול"ש בתקיעתה [ראבייה ח"ב 219], אבל חכמי המערב נוהגין לברך שהחינו, ולכל המקורות שצינתי בתשרי רש"י קט"ז אות ו, וגם במנהגים מרוטנברג 40 אות י, ושם 19 אות ח, צריך להוסיף: מעה"ג 37, סי' המחכים 149.
- קכ"ב) והשוה תשרי רש"י 142-143; ולהלן ה"ל סוכות.
- קכ"ג) וראה אמרכל 22א, מנן אבות 155, מנהגים 47, ומשי"ב צונץ בשם בשמים ראש בסי' רישוט 42, ושם 227.
- קכ"ד) ב"י סווא"ח תרנ"ג בשם הסמ"ק: וואותן בנ"א שמדיחין באחרונן בשעת נסילה, מנהג שנות הוא.
- קכ"ה) לדעת דאבייה שם; וראה מנהגים 65 אות ח.
- קכ"ו) מנהגים שם: וואותן שמנשקין בו, לא מצאו ידעו ורגליהן. וקורא אני עליהן [ו]הכסיל בחורשך [נהן]לך.
- קכ"ז) מגילה ט"ו ב, כללי המילה לר"י הגורר בובל"ר 70, דיקנטי חקפ"ט.
- קכ"ח) ומכאן ועד סופו ליתא במנהגים 78; וראה כל בו סי"ב.
- קכ"ט) תהלים קי"ט: קט"ב; והשוה תשרי רש"י ח"א 47.
- קל"א) וכ"ה דעתו של רב שדירא באון [אוצה"ג ח"ב שצ"ד].
- קל"ב) סדר טרו"ש 112: כל מקום שיש שוש, אין אומ' צו"ץ.
- קל"ג) מנהגים מרוטנברג 15: כללא דמילתא, כל ערב שאין אומ' בו תחינה, כשחל להיות בשבת אין אומ' בו צדקתך.
- קל"ד) ר"ה ל' ב' באינה שנויים. וראה ביצה ה' ב.
- קל"ה) וכ"ה בסר"ע 30, טרע"ש 50, טה"י לר"ת תרי"ב בשם תשרי רב שר שלום, באון מתא מחס"א; אמנם במנהגים 15: וליתא, אלא כע"ש מת. והשוה תשרי רש"י ח"א צ"ב 120 אות 2, ספר המחכים 26 אות 348, ושאלת יעב"ץ סי' ל"ג.
- קל"ו) וכ"ה באבודרהם בשם: וכתבו הגאונים; אמנם בלקוטים מה"ל אמרכל 22א ובקבוצת חכמים 109 בשם רה"ג: מנהגנו לומר [במנחה] צדקתך כנ"ב שאר שבתות.
- קל"ז) מעה"ג 17, סדר טרו"ש 111, אבודרהם 64.
- קל"ח) מעה"ג שם: בלילי שבת, שחל יו"ט בשבת או בע"ש, ולא בע"פ.
- קל"ח) שם.
- קל"ט) שם: ונראין דבריהם.
- ק"מ) = קלוגימוס הבחור [מעה"ג 17] היה ר"ק ב"ר יהודה הפייסן שהלך ממנצא לאשפירא, אמנם לא ר' קלוגימוס הזקן.
- קמ"א) שם: וכל שכן יו"ט [עצמו].
- קמ"ב) מנהגים מרוטנברג 8: ויש מקומות שאין אומ' אותו, דגורו עיו"ט אטו יו"ט עצמו.
- קמ"ג) לפי מנהג אשפירא [והשוה מה שהעירותי ע"ז ב"חלוסי מנהגים אשכנז וצרפת"י].
- קמ"ד) וכ"ה ג"כ מנהג אשפירא [מעה"ג סוף עמ' 42, פרס קפ"ט], ולכל המקורות שצינתי ר"א אפסוביזר [ראבייה ח"ב 584 אות 10] צריך להוסיף: מעה"ג 42, מנהגי סירנא ה' סוכה 61, ומנהגי דורא שלפנינו.
- קמ"ה) ירושלמי תענית פ"א ה"א; וראה אר"ז ח"ב שצ"ח, ראבייה ח"ב סט"י תתמ"ד.
- קמ"ו) מנהגים 68; ולעיל אות קכ"ד.
- קמ"ז) דאבייה שם אות 13.
- קמ"ח) והובא במנהגים 53 בסם תקנת רגמ"ה. וראה כל המקורות שצינתי במבואי.
- קמ"ט) ושם תמצא הוספה בזה"ל: ואם יש לו שתי גירות, יניחו להם אחד.
- ק"נ) שם עמ' 3: ובעיוה"ב אין אומ' תחינות לא בסליחות ולא בתפילה. וראה מנהגי מהרא"ק, ומהר"ל שם. וראה זה דבר חדש בכ"י ה"ב הגירסא: שאין גופלין, ואולי

צ"ל כאן : וימים שבין ר"ה [לערב] יוה"כ וכו'. [ומאמר זה אין כאן מקומו, ולכן הסגרתו כולו בין שני חצאי העיגול].

קניא) שם : גם אם ידרו נדרים, יניחו באותו בית הכנסת. ר"ג [רגמיה].
קניב) תשרי רש"י ח"ב שניה ; ולכל המקורות שצינתי שם צריך להוסיף : רוקח ס"י ר"ב, תשב"ץ קניא, כל בו ע"ב, מנהגים מרוסנוברג 58, מסה משה תתקנ"ג, והשווה תתצ"ו ס"ג, מעשה דוקח (טאניק) קמ"ח.

קניג) סוכה מ"ו א' בשנינו הלשון ; ה"ג ד"ו 341.
קניד) אמרכל 233 בשם ספר העתים.
קניה) מנהגי מהרא"ק ומהרי"ל סוף ה' סוכה, תשב"ץ קניא בשם ר' שמואל מאירבא.
קניו) שבת כ"ג א' עפ"י נוסח כ"י א"פ, ד"ס שם 43, תשרי הרמב"ם 116.
קניז) סוכה מ"ז א' : מיתב יתבינן, ברוכי לא מברכינן, וראה ד"ס שם, תשרי הרמב"ם הוצ' פרימזן 115.

קניח) וכן הורו הגאונים שאין מברכין על המילה, אלא אי"כ נראית לו ערלה כבושה [קובץ תשרי הרמב"ם ד' לפסאי ס"י ל"ה, שו"ת הרשב"א ח"א שכ"ס, המאירי לשבת קליה, וכללי המילה לר"י הגדול זבליד 37].

קניט) העתים סוף קפ"ח, אר"ז ח"ב שפ"ס, מנהגים שם 72 אות ר'.
קיס) קרי : [בןמאי דסליק מינ'] ה'.

קס"א) וכיה מנהג חורמינו בשם ר' יצחק הלוי [אר"ז ח"ב סוף שצ"ד].
קס"ב) והשווה מנהגי דינוס [מעה"ג 55, מנהגים שם 83].
קס"ג) קרי : הכלה [ו]תחתן, ואולי צ"ל : [לבית] תחתן, והגהתי זה עפ"י הגי' במעה"ג שם.

קסיד) הגהות סירנא ה' שבת, טאור"ח קליא, סדר טרויש 104, מנהגים מרוסנוברג 4 אות ח'.

קסיה) מנהגים שם ע"י 15.
קסיו) הגהות סירנא ה' מילה בשם מנהגי דורא, מנהגים שם ע"י 4, זבליד 70 אות ג', וגם שבלה"ש קליא.
קסיב) תהלים קי"ט : קסיב.

קסית) והשואל הוא = ר' מנחם ב"ר מכיר דודו של ד"ר בריי [ריקנסי תקפ"ט] וצריך להוסיף זה לציוניו של אפסוביצר במבוא לדאכ"ה 371.
קסיט) תשובה תשובה זו הובאה בשנויים רבים במח"ו 624. פרס רפ"ב, לקוה"פ 144, מעה"ג 59, אר"ז ח"ב קי"ט, מרדכי ערובין תצ"ה, ריקנסי תקפ"ט, ושם תקצ"ה, זבליד 69, ושם 72, ברייל יאהרביכער ח"ט 11 ומנהגים שם 78—79 בסעות : בשם ר' יהודה ב"ר יצחק הלוי, וצריך להגיה שם : נשאל מאת רבינו [יצחק] ב"ר [יהודה] (הלוי) [יו"ט] מילה שחיל בתענית [ציבור] וכו'.

קיע) קרי : וכשמבר [כין].
קע"א) לפי מנהג מגנצא.
קע"ב) קרי : [בתעניות], והגהתי עפ"י מעה"ג שם.
קע"ג) באר"ז הגירסא : ואוכר והוא רחום ולא תחינות.
קע"ד) מעה"ג 60 : ולא לשתייה אימיה דרביא כי בעיא למיתב בתעניתא.
קע"ה) מנהגים שם 99 אות ג'—ד'.

קע"ו) מ' ב'.
קע"ז) מנהגים מרוסנוברג 79 : דחקא לענין קידוש בעינן מלא לוגמא.
קע"ח) שם אות ז'.

קע"ט) ומקורו הוא במעה"ג 60 על הגליון בשם שמואל ב"ר ברוך, אבודרהם ד"ק 95, ספרן של דאשונים, אסף, 182 ס"י ל"ה.

ק"ם) חוס' עירובין מ' ב' בשם רבינו שמואל [=אר"ז ח"ב ק"ז בשם ר"ת].

- קפ"א) אולי צ"ל: [חייש] למימד; ובמנהגים: שם; ותדיר בכל שנה וחמיד ספי, שייך לחוש דילמא אתי למיסרך.
- קפ"ב) קרי: לא [חייש].
- קפ"ג) וליתא לפנינו בראב"ן שם. וראה המנהג לר' אב"ן הל' צום כפור אות מ"ה.
- קפ"ד) מנהגים מרוסנוברג 72.
- קפ"ה) שם.
- קפ"ו) וצריך להוסיף לכל המקומות שצינתי שם אות ג': מח"ו 203 בשם רב יהודאי גאון [וליתא בכ"י סמ' 547].
- קפ"ז) מנהגים שם 55, מטה משה תת"פ בשם מנהגים ישנים.
- קפ"ח) קרי: ואין אומ' קדיש [לס"ח].
- קפ"ט) תשב"ץ קל"ה, אגוד תתקנ"ד, מטה משה תת"פ.
- קצ"א) לפי מנהג אשכנז [אגור שם].
- קצ"ב) דאבי"ה ח"א 67 אות 9, מנהגים שם 57.
- קצ"ג) וכן המנהג [אגור תתקנ"ג בשם המרדכי] ומכאן ועד סופו הובא במח"ו 394, סרש"י 99, המחכים 42, סדר סרו"ש 29.
- קצ"ד) ולשיטתו של רבינו געילה זמנה בלילה.
- קצ"ה) וג"ז ליתא לפנינו בראב"ן; וראה המנהג הל' צום כפור אות ס"ו.
- קצ"ו) והובא במח"ו 394 בשם: תשובות בשר ע"ג גחלים. וראה מ"ע צ"ה, ביבלי" גרפיא, 1906 עמ' 181, וט' השנתי לחברה הספרותית בפד"מ 1907 עמ' 61, ושם 367.
- קצ"ז) ומכאן ועד סופו הובא במנהגים מרוסנוברג 57.
- קצ"ח) קרי: [במנחה] תיקנו [להתחיל ב] תהילה [לדוד] וסדר קדושה.
- קצ"ט) מנהגים שם: דיו שקודא בס"ת.
- קצ"י) כמנהג בני בבל, ולא כמנהג א"י [ראה] "החילוקים" וכו', הוצ' מרגליות, 179, ושם 136.
- ר' תענית כ"ו ב', שאלתות קכ"ג, ה"ג 45א, טרע"ג 49, סרש"י 100, ראב"ה ח"ב 637 אות 11, מנהגים שם 56 אות ב'.
- ר"א) קרי: בהילכת [ברכת] כהנים.
- ר"ב) מעה"ג 41, או"ז רפ"א, מנהגים שם.
- ר"ג) מאמר רבא שבת כ"ד ב'.
- ר"ד) מנהגים שם 55.
- ר"ה) סרש"י 101, ס' המנהגות, אסף, 153, מנהגי מהרא"ק ומהר"ל שם, מנהגים — 57 אות ד'.
- ר"ו) והסתה המנהג הל' צום כפור אות ע', וראב"ן ד"ש קפ"ח [בלישגא אחרינא].
- ר"ז) תשובת רב גסרונאי גאון [טרע"ג 32, סרע"ש 61, פרס קיי"ג=פעי"ג 29, מח"ו 120].
- ר"ח) וגם זה הובא במנהגים מרוסנוברג 57 ממנהגי דורא בלי הוכרת שמו.
- ר"ט) קרי: דווקא [במחצ"ש] מברכין [על איזה אור שהוא]. והשוה ס' המנהגות, אסף, 153.
- ר"י) מנהגים שם 16 אות א'.
- ר"יא) כל בו מ"א [והובא באו"ח רצ"ה סעיף א'], תניא רבתי כ"א 56א. ומקורו הוא סרע"ג 31א, סרש"י 260, טבלה"ש 51א.
- ר"יב) מנהגי מהרא"ק 62.
- ר"יג) מנהגים שם 15.
- ר"יד) שם ע"ג 6.
- ר"טו) שם.

רס"ז) והשנה משו"ס, בובקר, לתהלים כ' ב', ושם ד' בלישנא אחרינא. ט' המככים 29, ומהרי"ל ה' מילה ד"ק 89 בשם חרנום יונתן [בלתי נמצא לפנינו בנדפס]: יענן ה' ביום צרה — יקבל ה' צלותא ביממא דמהולחא [וע"ז העירני ר"ש ליברמן].

רי"ז) יענן [ה' ביום צרה] תהלים כ' : ב'.
 רי"ח) וכסאן ועד סופו כולו הובא במנהגים"שם [29, ושם 70] ממנהגי דורא בלי הוכרת שמו. וראה מנהגי סירנא סדר ר"ח אייר, ומנהגי מהרי"ל סדר בה"ב.
 רי"ט) קרי : וגם לאחר סוכות [נהגו להתענות שיני וחמישי ושיני ולומר סליחות, לקיים מה שנאמר] עברו את יי ביראה [תהלים ב' : י"א]. והנהגתי זה עפ"י הגי' שם עמ' 70.
 רכ"ז) ומדרש זה הביאו המחבר ע"י שמיצה בלבד ובלתי נמצא לפנינו בלשון זו [השנה ברכות ל' ב' : ז מנהגי מהרי"ל שם].

רכ"א) איוב א' : ה', כי אמר איוב אולי חסאו בני וכו'.
 דכ"ב) ובמנהגים"שם 29 מביא שני טעמים : האחד, לפי שבפסח בחיה נוהגים בו קלות ראש. והשני, גם משום חומרא דחמץ מתענין וכו'.
 רכ"ג) וראה האשכול ח"ב סי' ב', או"ח תצ"א, ומטה משה תשמ"ז.
 רכ"ד) סוכה ל"א א'.
 רכ"ה) דאבייה ח"ב 408 סאור"ח בית ספרי תרס"ה.
 דכ"ו) סוכה ל"ג א'.
 דכ"ז) שם.
 דכ"ח) והנהגתי זה עפ"י הגי'.
 דכ"ט) המנהגי ה' לולב אות י"ב.
 רל"ז) שם אות ג"ז.

רל"א) מנהגים"שם 68 : ואם לאו, אומ' אותו בשמיני ספק שביעי שהוא שבת לפי שכתוב בו תן חלק לשבעה וגם לשמונה [וכתובתו לעירובין מ' ב' ז וראה המנהגי שם].
 דל"ב) קרי : [ב] כל הקהילות : מנהגים שם 84, ולכל המקורות שצינתי שם [אותיות ג', ח', י'] צריך להוסיף : ערציהונסחוצון, גידעמאן, ח"א 260, הוספות ותקונים לדאבייה ח"א עמ' 4 מונטשריפט כרך ק"ץ 255, המזכיר ח"ד 40 רבעון האנגלי מהדורא חדשה ח"ד 46.

רל"ג) אולי צ"ל : [ולמושב] החזון [על ככה]. והנהגתי זה עפ"י מנהגים"שם.
 דל"ד) שם.
 רל"ה) שם : שאינו יכול להושיב החזון בברכו.
 דל"ו) שם : תפילת יוצר וערבית.
 רל"ז) שם : ולא יבטל תפלת מנחה עד שביטל כבר ג' פעמים בבוקר באשרי.
 דל"ח) שם : ובערבית בין מנחה למעריב וכו'.
 רל"ט) שם : ואם אז אינו עונה לו, יוכל לבטל התפלה לגמרי.
 ד"מ) שם : עד שיעשו לו דין.
 רמ"א) שם : והכתפלל בעל כורחו וכו'.
 רמ"ב) שם אות י'.
 רמ"ג) שם : ואדם שמשאיל בהכ"ז לקהל.
 רמ"ד) שם : אין לו כח למחות בידו [=שלא] ליכנס.
 רמ"ה) שם : כבהכ"ז שהתפלל שם עם שאר הקהל. ואפילו השאילו להם בחינם, אינו יכול למחות, אם לא שימחה לכולם.
 רמ"ו) שם : אם אחד מן הקהל אבד אבידה, יש כח בידו להכריח הקהל.
 רמ"ז) שם : שיגיד עפ"י החרם.

רמ"ח) הוצ' פינקלשטיין 120 : ואין אדם יכול לדחותו לומר [קרי : =לא אכנס] בחרם, אף אבוא לך לדין. וכן נמצא [כתוב] בספר בדילי בתשובת גאונים ותקנתם.
 רמ"ט) וליתא בס' העתים הגדפס, כי אם בכ"י ששון.

- ר"ג) = רב טעויה ור"ג [אפסוביצר ברבעון האנגלי ח"ד צד 51, פינקלשטיין שם 120 אות 15, ושם 131 אות 2]
- רנ"א) אולי אין כאן מקומו, אלא לעיל אחר יחרם קדמונים, ובמנהגים—84: גם אין יכול לבטל התפלה בשבתות ובימים טובים.
- רנ"ב) שם: אם לא ביטל כבר ג' פעמים התפלה ולא ענוהו.
- רנ"ג) וזה ליתא שם.
- רנ"ד) רוקח שניב; והובא במנהגים שם 81 בלי הזכרת שמו של מנהגי דורא.
- רנ"ה) ראה מ"ט שמחות, היגער, פ"א.
- רנ"ו) שם פכ"א. ומכאן ועד סופו גם זה הובא במנהגים שם.
- רנ"ז) שם: שלא נוכל לעשות כבודן וקילוטן שוה.
- רנ"ח) שם: איב יהא כבודו גדול מכבוד חבירו.
- רנ"ט) בשנת נ"ג לפוס [מעה"ג 52, רוקח שניב, שבה"ל ח"ב כ"י אק"י סי' ס"ה, לקוטי יונים (כ"י ח"ג 75, כ"י חתיקן סי' 45), מנהגים שם 82—83].
- ר"ס) קרי: [מבחוץ, בשעה שיקרא] כהן ולוי ואח"כ יקרא וכו'.
- רס"א) = ר' נתן ב"ר מנחם, אחיו של ר' מנחם ב"ר מכיר [שבלה"ש סי': ואח"כ ר' נתן] והשמה צונץ, ס. פ. עמ' 610.
- רס"ב) שבלה"ש שם: ר' אלעזר הכהן [ראה מונטשריפט 1897 צד 311 אות 3]
- רס"ג) שם: ר' יהודה ש"צ [השוה מארסירולוביוס, זאלפעלד, 125 אות 1, ושם 374.
- רס"ד) מנהגים מהרא"ק 27א בשם כ"י מנהגים רינוס, מנהגים מרוסנברג 37 אות ה', ושם 83 אות ג'; והדבר צ"ע. והלא רבינו טוהר את רבנו לעיל צד 9: רלפי מנהג מגנצא דוחין הפסרה רחוק שוש אשים ומפסירין בשל אותה פרשה.
- רס"ה) וכונתו לטורים של בני א"י, ולא לירושלמי [וראה לזה תמצא במעה"ג 52: ושוב מצאנו בספרים של א"י].
- מנהגים שם: ומפסיק וכי תחד נדר, ומתחיל פרשה שנייה.
- רס"ו) ומנהגות חתימת הכתובה חלוקין לפי מנהג המקום [אחרות חיים ח"ב 70=כ"י טמ 53 בשו"ת רבי].
- רס"ז) ולענין שאר ססרות וכתובה יכולין לחתום כל זמן שירצו [תשו"י רש"י קצ"ג 216].
- רס"ח) ראה מעה"ג 56, ושם 54.
- רע"א) אה"ע סי' ס"ו סעיף א'.
- רע"ב) ע"י תשו"י רש"י 212—213.
- רע"ג) פסחים ק"ה ב'; מנהגים שם 82: וכל המקורות שצינתי בתשו"י רש"י 219.
- רע"ד) ראה תשו"י רש"י 213, מגן אבות להמאירי 31.
- רע"ה) מנהגים שם 82: אבל אני ראיתי חתן וכלה מחזירים פניהם כלפי מזרח, והמברך כנגדם. וע"י במבואי שם צד 8.
- רע"ו) שם: ולאחר הקידושין נוסל המברך כוס אחר ומברך שבע ברכות.
- רע"ז) שלא כמהרים ב"ב, דאין לו לקדשה פעם אחת, כ"י שלא להוציא לעז על קדושין ראשונים [תשב"ץ ת"ג, אי"ח ח"ב 63, ריב"ש פ"ב, מהר"ק שורש ק"ע].
- רע"ח) קדושין מ"א א'.
- רע"ט) ומקומו הוא לעיל ערך מנהג בכל הקהילות אחר חרט קדמונים. והובא בשינוי הלשון במנהגים שם 84 וגם בהקנות הקהלות בס' עדציהונגסחצוען של גידעמאן, ח"א 260 [הוספות ותקונים לראבי"ה ח"א עמ' 4] בזה"ל: לא יסגור איש בהכ"ג, אם לא ישיב הקהל פעמים ושלש. והקהל ישמעו ודבריו ויעשו משפט.
- ר"פ) ר"ה ל"ב ב'.
- רפ"א) קרי: דהא כל [תפילת] היום [הוא] שירה. והגהתי עפ"י מ"י.

- רפ"ב) ומכאן ועד "ביוה"כ" נמצא לעיל בשנויים קלים בכ"י משי' 102א [אחר חוה"מ].
 רפ"ג) והוא בחילופי מנהגים מנגזא-חורמייזא [ראה, מעה"ג 17].
 רפ"ד) ראה סרשי' 208, שבה"ל ע"ה, סר' טרשי' 100, מנהגים 26, משה משה מ"ה, אר"ח ג"א.
 רפ"ה) ולהיפך הובא הדין בשבלה"ש שי"ח ונס' במנהגים-מרוטנבורג 52 בשם ס"א
 [=פסקי הרא"ש ר"ה אות כ"ן] בזה"ל: מדליקין נרות בליל י"ב כמו בשבת ומברכין עליה.
 רפ"ו) איוב ה': כ"ד.
 רפ"ז) שבת כ"ה ב'; הי"ג ד"ב 85.
 רפ"ח) יאה ספרן של ראשונים, אסף, 178 בשם תנחומא.
 רפ"ט) יבמות ט"ב א'.
 רצ"א) משה משה תייס' בשם שכל טוב, ושם ח"ד.
 רצ"ב) ומכאן ועד סופו הובא במנהגים-שם 67 ממנהגי דורא בלי הזכרת שמו.
 רצ"ג) שם.
 רצ"ד) ומקורו היותר עתיק הוא רוקח ס"י ג"א והובא במנהגים-שם סוף עמ' 10.
 ושם עמ' 2.
 רצ"ה) והובא במנהגים-שם 34; והשוה רוקח שי"א, פירוש קניה, מנהגי מהרא"ק 42ב.
 ומנהגי סירגא 199.
 רצ"ו) מנהגים-שם 34.
 רצ"ז) שם עמ' 72.
 רצ"ח) שם אות ג'; אמנם במס' סופרים פ"כ גורם; ומפסירין בשל ר"ח [פרוס
 כ"ה שבלה"ש קצ"א].
 (*) אמנם ר' ירוחם [נתיב ט', ח"ב ג' ע"א] מביא בשם: וכתב גאון בחשובה, שאין אומ' קדיש בספר הראשון, כיון שלא גמרו עריין חובת היום וכו', אלא אחר הספר השני אומ' קדיש וגו'.
 רצ"ח) כולו הובא במנהגים-מרוטנבורג שם 34 ממנהגי דורא בלי הזכרת שמו. והשוה צונץ, ט"ז פ. 47, 51, ושם 123.
 רצ"ט) תענית כ"ו ב'.
 ש) ראה שר"ל בהליכות קדם 50.
 שי"א) וכתבו לגאוני לויתר [מחיו 226, סרשי' 204].
 שי"ב) שבלה"ש רס"ג בשם: ומצאתי בשם רס"ג זצ"ל, והשוה פרשי' לקהלת י"ב, ה'; סרשיל תקמ"א, כל בו ס"א, תניא רבתי ג"ח, משה משה תש"ס, יוסיף אומץ תתצ"ג בשם מהרש"ל.
 שי"ג) ונמצא לפנינו באיכה רבתי א' ב'.
 שי"ד) שם: ביומין דעקא מיין בתמיו עד כ"י באכ, שבהם קטב מרירי מצוי וכו' [שבה"ל שם].
 שי"ה) דניאל י' ג', והובא בשבלה"ש שם בשם רס"ג; וראה שו"ת מהרש"ל צ"ב, יוסיף אומץ תתנ"ט.
 שי"ו) ומכאן ועד סופו הובא במנהגי דורא במנהגים-שם 66—67. וראה צונץ ס. פ. 59, ושם 63.
 שי"ז) קרי: [שי"ז בה בקשת] מים. והגהתי עפ"י הגי' שם עמ' 67.
 שי"ח) פ"א כ"א; תוס' תענית ב' א' ר"ה: כאימת.
 שי"ט) ארצה"ש וה"פ, דוידון, ח"ב 26.
 שי"י) שם עמ' 55, 57; והגהתי עפ"י הב'.
 שי"א) גם זה הובא במנהגי דורא במנהגים-מרוטנבורג 67 בלי הזכרת שמו.
 שי"ב) ראבי"ה ח"ב 397 אות 9, ושם עמ' 408.
 שי"ג) אולי צ"ל: [לאחר חורבן] הבית את הר [הזיתים במקום המזבח, דוגמת הכמרונים שמקיפין את] הר גריזים שניתנו עליו הכרכות. ולדעת השמרונים [ראה ספרם

האנגלי Samaritans של הח' גאסטער עמ' 186, מאנטאמער 236, וגם בן צבי 159] גם המוכח מכוח להר גריזים, ואולי הם פונים בשעת תפילתם ובעלית שלש רגלים בכלל, וכחו המצות לקרבן פסח בפרט [והשווה מה שהעירותי ע"ז ברבעון העליט, חיינה תרצ"ו חוברת ג', וגם ברבעון הצרפתי שנת 1939].

שירן) השוה מחזור הנקרא "רוקח" = מחזור חירמישא לר' שמחה בר' יהודה משנת 1272 [עפ"שטין בסה"ז לר"ד קויפמן 291 אות 2-4].

שט"ן) קרי: [דוגמת המזבח] והגהתי עפ"י ראבייה וא"ז שם. ומנהג זה נמצא בילקוט תהלים תש"ג, אמנם לא בירושלמי סוכה פ"ד סוף ה"ג [ראה אפסוביצר בראבייה שם אות 49].

שט"ן) ומכאן ועד סופו הובא ממנהגי דורא במנהגים שם 68. וראה האגור אלף כ"ח. שט"ן) שם: או לשרוף בהן [חמץ] או לאפות בהן השלש מצות של מצות. שר"ח) = יהודה ב"ר קלונימוס ממגנצא. שר"ס) ברכות ל"ט ב' בשנויים עצומים. ועי' ד"ס שם 214. ש"כ) לפי שיטתו של הרצ"ג [ח"א קריג] דהקפת המזבח בזמן הבית היתה בערבה; והגהתי עפ"י כ"י מש. שכ"א) סוכה פ"ד: מ"ה בקצת שנויים. שכ"ב) מנחות צ"ו א'. שכ"ג) ומהנהגו לפיט כהושעת אלים להפיץ ר"א הקליר [אוצה"ש וה"פ ח"ב 466]. שכ"ד) והובא במנהגים שם 29 ממנהגי דורא בלי הזכרת שמו. וראה סרע"ג 30, סרשי תקס"ו.

שכ"ה) מנהגי מהר"ל שם, יוסיף אומץ תתניו, צונץ ריטוס, עמ' 85. שכ"ו) מנהגים שם 29: ואומר כל שבת שניט ער י"ז בתמוז. והובא שם טעם למנהג זה בשם: מפי [=מפירוש] ר' גרשון מבוניא.

שכ"ז) תשרי רש"י ח"ג 352, רוקח שיר, מעה"ג 51, ראבייה ח"ב 564 אות 11, ושם 647 אות 6.

שכ"ח) ועי' רי"ץ גיאת ח"ב ג"ב בשם ירושלמי מריק פ"ג ה"ה, ובי' שצ"ג. ולכל המקורות שצ"ח היגער בשמחות פ"י ה"ב צריך להוסיף: פדריא פ"ה, ה"ג 423 [=ד"ב 209]. ה"ל ראו 124, רצ"ג ג"ב.

שכ"ט) השוה שבלה"ש 364 בשם: מצאתי במנהגות הגאונים [וליתא במעה"ג הנדפס]. ש"ל) ומנהג זה הובא בשם רב נטרונאי גאון בתושי"ר לר"ח"ס הורביץ עמ' 50; ובשם רב האי גאון בשו"ת רשכ"א ח"א שצ"ה.

שלי"א) וסקורו הוא חולין צ"ה ב', ובתשב"ץ כ"י סמ' 108 וגם במנהגים שם 52 הגי': נהגו לזרוק הבגדים על הגג. וזהו לר"ח על העופות.

שלי"ב) מכאן ועד סופו הובא במנהגים שם ממנהגי דורא בלי הזכרת שמו.

שלי"ג) ואולי צ"ל: ע"כ יאמרו וכו'. והגהתי עפ"י הגי' בכ"י מש' ריש 1033.

שלי"ד) מנהגים שם 16 אות א'.

שלי"ה) השוה לעיל עמ' 10.

שלי"ו) הב': יום טוב; והגי' הנכונה תמצא במנהגים שם 15 אות ב': כללא דמילתא, כל ערב שאין אומרים בו תחינה, כשחל להיות בשבת אין אומרים בו צדקתן.

שלי"ז) ראה לעיל צד 9, ושם צד 11.

שלי"ח) כל בו סוף מ"ד.

שלי"ט) שם דין ט"ב; וראה לעיל צד 10.

ש"מ) כל בו ס"ב בשם הר"ף ז"ל [והוא: רבינו פרץ]: טעם דא"א תחינה וגו', דכתיב שם תפילתי והשוה לעיל צד 7 בהערות.

שמ"א) ומכאן ועד "שמיני" חסר בכ"י מש' 1033. ואולי צ"ל: ואח"כ [ומן].

שמ"ב) מנהגים שם 58.

- שמי"ג) שם 68, טרע"ג 51, מעה"ג 42.
 שמי"ד) סוכה מז"א.
 שמי"ה) פרסם קפ"ט, מעה"ג 42, ראבייה ח"ב 401, ושם 402.
 שמי"ו) וליתא לפנינו בערבי פסחים כ"א בירושלמי סוכה פ"ד ה"ה, ברכות פ"ו ה"ו.
 והשוחה פסדרי"כ קצ"ב ב', פס"ה, הוצ' רמא"ש, 22.
 שמי"ז) קרי: [הכטיל בחושך הולך] [קהלת ב' י"ד].
 שמי"ח) קרי: בירושלים.
 שמי"ט) ומכאן ועד סופו הובא במנהגים שם 2.
 ש"ו) לפי שהיא כתובה בתלמוד [סדר סרויים 108], וסעם אחר, דבשביל נחמה
 הוא [והובא ב"ט] בשר על גבי גחלים ב"ט השנתי לחברה הספרותית בפרי"מ ב"ר ח' ע"מ
 61 אות 2.
 שז"א) לעיל צד 9; ויוסף אומץ חת"ע.
 שז"ב) סדר סרויים 104, מנהגים שם ע"מ 6.
 שז"ג) ס' אסופות 57; הוספות ותקונים לראבייה ח"א 17.
 שז"ד) חולין כ"ו ב'.
 שז"ה) ברכות ל"ב ב', מח"ו 300, ראבייה ח"א 73, ח"ב 230 ולהלן.
 שז"ו) ראבייה ח"ב 369, מנהגים שם 19.
 שז"ז) סוכה מז"א; וסימנא הוא: פ"ט, זמן, רגל, קרבן, שירה, ברכה בפני
 עצמה.
 שז"ח) ל"ש בקדושה ול"ש בתקיעתה [ראבייה ח"ב 219, מנהגים שם 19 אות ח',
 ושם 40 אות י'].
 שז"ט) והשוחה כעשה רוקח 35 ס"י קמ"ג, אפסוביצר בהוספות ותקונים לראבייה
 ח"ב 101—103.
 ש"ס) לעיל צד 9.
 ש"ס"א) פסחים נ"ג ב', טרע"ה ח"ב 61, פרסם בשם רב נטרונאי גאון; וגם זה
 הובא כמנהגי דורא במנהגים שם 57.
 ש"ס"ב) ראה ספר המנהגות, אסף, ע"מ 153.
 ש"ס"ג) פסחים נ"ד א'.
 ש"ס"ד) שם.
 ש"ס"ה) אמר ר' לוי [בירושלמי ובב"ר ובפס"ר פכ"ג].
 ש"ס"ו) שם.
 ש"ס"ז) ירושלמי ברכות פ"ח ה"ה, ב"ר פ"א ופ"ב, והובא בשם גמרא דא"י
 בסר"ע 32א [טרע"ה 61], פ"ע ע"מ 29, לקה"פ ה"ל מוצ"ש, מח"ו 120 [וליתא בכ"י
 סמ"ס], ובשם אגדה בירושלמי בכל בו סס"י ע".
 ש"ס"ח) והובא בשם ר' יצחק ב"ר יהודה י"ר יהודה ב"ר ברוך במח"ו 381, אמרכל
 23; ובשם ר' יצחק הלוי ב"ר יהודה ב"ר ברוך במח"ו כ"י סמ"י ריש 231, ספר הגיור כ"י
 סמ"י 53, השו"י רש"י ח"א נ"ז 54, וראה או"ז ח"ב רפ"א, פסקי ריקנטי קס"ז.
 ש"ס"ט) ראה מבואי.
 ש"ע) ראה מה שהעירותי ע"ז בתשו' רש"י שם אות 2 וב"ט מנהגים מרוסנברג 57
 אות ה'; מח"ו שם אות כ'.
 שע"א) ר"ה כ"א א'; וראה רש"י י"ד קצ"ג, גוד"ב י"ד נ"ז.
 שע"ב) ומכאן ועד סופו הובא במנהגים שם ע"מ 57.
 שע"ג) ותשובה זו רבת הערך נמצאה בשנויים רבים בקובץ תשו' הרמב"ם ד' לפטאי
 ס"י ט"ז [=אגרות הרמב"ם 454], כל בו כ', קרית ספר להמאירי י' ב', כ"י בודליאנו 781,
 גאלליא יודאייאקא, גרוס, 414, ס' מנהגים-מרוסנברג 12 אות ח', ושם במבואי 21—23.
 שע"ד) גיטין ס' א', רמב"ם ה' תפילה פ"ב: הכ"ג, תשו' הרמב"ם מ"ג.

שעיה) אנטגם בפרנס ס' ריי איתא: ואין לקרות בספר חומש במקום ס'ית במקום שיש שם עשרה. ואם אמר ברכה וקרא בחומש, היז ברכה לבטלה.
שע"ן) גיטין ט' א', הרי"ף פ"ה דגיטין קפ"ט, טא"ר ש"ז.
שע"ן) ראה מח"ז 901, שרית הרמב"ן קפ"ה, מנהגים שם 13 אות ד'.
שע"ח) לעיל אות שע"ה.
שע"ט) וכונתו לרב גטרוני גאון למגילה ל"ב וגם לרב האי גאון בס' העתים 277.
וראה תשרי רש"י רע"ו אות 1-2.
ש"ס) א"ר רפ"ה. וראה ס' העתים 269, שבלה"ש 57 בשם רה"ג.
שפ"א) אגרת במובן שאלה ותשובה [והשוה מבואי לתשרי רש"י 25].
שפ"ב) מח"ז 89 [וליתא בכ"י סמ' 301] ושם התשובה היא לר"ת.
שפ"ג) ועי' מה שהעירוני ע"ז ברבעון הצרפתי 1939, וגם במבואי שם.

שינויי נוסחאות

- 1 ותיקנתי זה עפ"י הגי' בכ"י משי' 46 דף 101.
- 2 ה"ב 123: גורס: כ"ח שבתות לפני [החג]. וליכא רמיוא מזו ב"ב כתיב, הב', והשוה מבואי.
- 3 הב': נהגו העולם; מש': נהגו הקהל.
- 4 כי מרדכי היהודי — חסר בהב'.
- 5 מח"ז כ"י סמ': אין זה חוב ואין זה מנהג, אלא כוז לשמח התינוקות.
- 6 [=העם]; מש', הב': שנהגו הקהל.
- 7 קרי: [ורחמים, והן הן י"ג מידות] וכ"ה במח"ז סמ' שם.
- 8 שם: שש"צ מתחיל הפסוק ושותק, ער שפסק המקרא מפי הצבור.
- 9 שם: ולא מפני שהוא חובה, מתחיל הוא ושותק.
- 10 הב': אבל.
- 11 אולי צ"ל: [תג]מרו.
- 12 מש': חסרין המליך, [וכן נהגו] ער סופו.
- 13 הב': לברך מקרא מגילה.
- 14 הב': [מצאנו] ר"ת שצריכין גם כיום; מש': וליתא רמיוא מזו שם.
- 16 [=ידי חובתן].
- 17 הב', מש': ונהגו העולם.
- 19 שם: ויש שאינן נוהגין לפושטה.
- 20 מש' בסעות: רבינו יהודה ב"ר יצחק [קרי: ר' יצחק ב"ר יהודה, והוא תלמיד של ר' אליעזר הגדול] ותיקנתי זה עפ"י הגי' במע"ג 45, פורס ר"ה, שבלה"ש 156.
- 21 =ואת [ויוצא, עשרת בני המן].
- 22 מש': שיפטיק.
- 23 קרי: דגילה [לן בתלמוד לומר].
- 24 מש': בתחנון.
- 25 [=נימין] (אסתר ט': כ"ב).
- 26 מש': ולכך אמרינן.
- 27 [=ולא תענה] תהלים כ"ב: ג', ד'.
- 28 מש': שדרשינן קריאת המגילה לילה ויום.
- 29 מש': ואין אומ' ויהי נועם.
- 30 הב': מכאן ועד "אלא מתחיל" גערד שם.
- 31 אולי צ"ל: [ואומר] ויתן לך.
- 32 הב': והוא [הי]לך משם.
- 34 הב': ג' גברין.

- 35 קרי: [ואומר] קריש.
 36 מש: וקורא המגילה [והשאר חסר שם]. וכ"ה ברוקח רל"ט.
 37 מש: ואומר תהלה [לדוד] ובא לציון וכל סדר קדושה.
 38 הב: את הסדר.
 39 קרי: קודם קריאה [המגילה] שחרית [וערבית]. ותיקנתי זה עפ"י הב, מש, ומנהגי מהר"ל שם.
 40 הב: מקרא מגילה.
 46 הב: שאין אומ' עד למחר תחנה.
 47 מש: הא לענין הספד ותענית זה וזה שוין.
 48 מש: מכאן ועד "מגילה" נעדר שם.
 49 הב: בחמישי ובשני.
 50 מש: בחרמיזא.
 51 הב, מש: ויש שאין מתענין ואין אומרים תחנון כל יומי ניסן ואין מתענין עד שיעבור ניסן.
 52 מש: דק הבכורות מתענין בע"פ.
 53 קרי: והצנועין [מתענין בן] בשביל [מצות מצה בדין] שיכנסו [לפסח] בתאווה;
 מש: והצנועין בשביל שיכנסו בתאווה.
 54 הב: וכן נוהגים.
 55 הב: על מקרא מגילת תענית.
 56 [=מ]ריש: וכ"ה בכ"י מש' וגם בה"ג ה"י סופרים.
 57 הב: דלא קיימא לן דבטלה מגילת תענית.
 58 מש, הב: אלא נוהגין.
 59 ותיקנתי זה עפ"י מש' ומס' סופרים.
 60 הב: אלמא.
 61 הב: כפי מורי הצרפתי.
 62 מש: מכאן ועד סופו נעדר שם.
 63 אולי צ"ל: שאין נושאים [נשים ואין] לעשות סעודת גישואין בין פסח [לעצרת ו] כן נהגו העולם. [אעפ"כ ב]ריח אייר שחיל בשבת [עושין בו סעודת גישואין. מש': אעפ"י שאין עושין סעודת גישואין וכו', אעפ"כ בריח נאיר] שחיל בשבת גישואין. מנהגי סירנא 30 אות ליו בשם מנהגי דורא: וכשחל ר"ח אייר בשבת, אז נושאים בו. מנהגים מרוסנברג 29: ר"י מדוירין מנהגי שלא לעשות גישואין בין פסח לעצרת. וכשחל ר"ח אייר בשבת נוהגין לעשות בו [סעודת] גישואין.
 64 במ: גישואין [קרי: נושאים בן] ותיקנתי זה עפ"י מנהגי סירנא שם.
 65 צידוק הדין של מתיב.
 66 הב: דהא דלא הקיש אינו בא.
 67 מש: ובברמיזא אומ' אותו על אדם שהיה בו ריח תורה.
 68 קרי: [ו]בניסן. וכ"ה בכ"י מש'.
 69 הב: בסעות: שאין אומ' צה"ד; מש: צידוק הדין בחולו של מועד וגם הקדיש.
 70 הב: צידוק זה.
 71 והנהתי זה עפ"י מש'.
 72 מנהגים שם 29: שאין זה הספד דחילל המועד. דאין זה אלא הודאה וכו'.
 73 =בירה. ומכאן ועד "שיעבור ניסן" ליתא בשני כה"י במ', הב. וראה להלן צד 20.
 74 קרי: [ובלילי פסח] אין מקדישין בבהכ"מ. הואיל שאין לך עני בישראל וכו'.
 75 מש, הב: בגרמיזא.
 76 שם: והמלה ממש חסרה שם.
 77 מש: ובמיינצא גופלים.

- 78 מש: וכן נוהגין בקצת מקומות.
 79 הב' מש: לא היו רחיצין אלא קדוהו מאתמול. וכי' במנהגי סידנא הל' סב"א, ובמטה משה חרצ"ט.
 80 הב: חסר שם.
 81 מש: א"א במנחה צד"צ.
 82 והגהתי זה עפ"י מש'.
 83 הב: בארון.
 84 שם: תלמידים חכמים [קרי: ת"ח בסלים כל אותו היום].
 85 שם: כפרדשית.
 86 = שם [איכה ג' ח'].
 87 קרי: [במקום] שנהגו [שלא] לעשות מלאכה; וכצ"ל במנהגים שם 34; לפי שאינו יום המעשה במקום שנהגו [שלא לעשות מלאכה]. והגהתי זה עפ"י הסבורא.
 88 מש: חסר שם.
 89 הב', מש: שלא להתעסף בסלית.
 90 והובא להלן במ' 198, הב' 131.
 91 = כשיאות [לאור] הגר.
 92 אולי צ"ל: [סידור הפסרות] עד דברי וכו'.
 93 וכי' בהב', מש'.
 94 במ: שו"ש [= שו"ש].
 95 הב: וכן דשו.
 96 הב: משום שמיירי בשאיצת מסר; והמעתיק השמיט שם כל המלין בין "מסר" קדמא ובין "מסר" בתרא.
 97 מש: יאמרו שובה.
 98 הב: עשרת.
 99 הב: בצום גדליה ומטות.
 100 = וכשחולקין [נצבים] וילך. ועי' מרדכי מגילה תתלא, מנהגים שם 36.
 101 מש: מהני נצחיא; הב: מהדא נצחיא דגסטא וכו'.
 102 הב: כל המנהג הזה.
 103 מש: דוח חכמים נוחה הימנו.
 104 מש: אותו.
 105 מש: במיינצא.
 106 הב: ויש שמפסידין [בלי המלה: מקומות].
 107 מש: ור"ח אלול.
 108 שם: שבמיינצא.
 109 שם: הפסרות.
 110 הב: דשמחה גדולה בעלמא; מנהגים שם 37: ואילו משום שמחה בעלמא.
 111 אולי צ"ל: [בשב] דנחמא ותרתי [דתיובתא]; ובכ"י הב: ליתא דמיוא מור.
 112 הב: דסימן [= דסידרן] כתוב.
 113 והמאמר אין כאן מקומו. דבבר הובא לעיל סוף עמ' 6. ולכן הסגרתיו כאן בין שני חצאי העיגול.
 114 מש', הב: ב' פעמים.
 115 הב: יש מקומות.
 116 = ויש שאומרים. והגהתי עפ"י מש'.
 117 במ: שאין אומי [= ואין אומי]; ותיקנתי עפ"י מש'.
 118 הב: אשר נתן ריח [בלי המלה: טוב].
 119 מש: לא ידעי.

- 120 הב : בגרמיוזא : מש : בורמיוזא.
 121 מש : את הולל.
 122 שם : שאומרים.
 123 שם : חצות.
 124 שם : שש שעות.
 125 הב : אין אומ' אבות תחינות בערב [ש"ס הוא וצ"ל : וגם אין אומ' אבות. ובחול אין אומ' תחינות בערב] ועי' תהיג — ליק ס"ד.
 126 והנהתי זה עפ"י מש, הב.
 127 הב : צדוק לפניו הדין לפניו [=צדוק הדין לפניו].
 128 שם : או שבת.
 129 הב : בערב שבת.
 130 שם : ועירבתם.
 131 שם : וגזירה.
 132 =ליכא [למיחש למימר] והנהתי עפ"י מעה"ג שם.
 133 [=נלפי] שאין מפרישין (וכ"ה שם).
 134 מעה"ג : ואתי לעשורי ולערובי.
 135 כנראה, שאין באן מקומו, כ"א להלן אחר וימים שבין ר"ה ליוה"כ. וב"ה בכ"י מש' 102.
 136 מש : שבני בפרים.
 137 ותיקנתי עפ"י מש, וגם מנהגים שם 53.
 138 במ : שנתפלל בו ; מש : שמתפללים [בלי המלה : בו].
 139 מש : וי' ימים שבין ר"ה ויום הכפורים.
 140 הב : שאין נופלין.
 141 שם : באותו העיר.
 142 מש : שמתפלל בו.
 143 מש : גרמיוזא.
 144 הב : ונשמטו שם המלין בין שני קדמא ובין שני בתרא.
 145 שם : במצוה זו.
 146 מש : בפעם ראשונה על הזולב.
 147 שם : ב' לילה.
 148 לפנינו בכ"י : משאר.
 149 הב, מש : נהגו.
 150 הב : שהוא בא.
 151 מש : נשמטו שם המלין בין שהחיינו קדמא ובין שהחיינו בתרא.
 152 שם : דקאמר.
 153 הב : והא יום שני.
 154 שם : דלא לזוללי ביה.
 155 מש : מדקרקים מזה. חדא, שמיני ספק שביעי.
 156 מש : חסר שם.
 157 הב : וכל כיוצא בהם.
 158 שם : דביום שני.
 159 מש : דכל ברכה ; הב : דכל ברכות... בי"ט שני [ונשמטו שם ה' מלין בין מברכין קדמא ובין מברכין בתרא].
 160 והנהתי עפ"י הב.
 161 מש : דאי לא [בלי המלה : אכר].
 162 שם : ואם.

- 163 מש : ליכא [בלי המלה : היכרא].
 164 שם : כל שבמה.
 165 שם : דליכא היכרא דייט שיני.
 166 הב : ריוט שיני.
 167 מש : נהגו העולם.
 168 שם : וזהו תחלת.
 169 הב : מיהו.
 170 הב : פסוקי רומרה [=דרחמין].
 171 מש : וליפול לתחנונים ; הב : ולומר תחנונים.
 172 מש : או [=ואם] הילד.
 173 שם : לתחנונות.
 174 הב : ומנהג אבות.
 175 במ : ודאי [=וריי].
 176 והגהתי עפ"י מש.
 177 הב : ולא משהי ; מש : אלא לשתייה ער לאורתא.
 178 הב : אע"פ.
 179 שם : אחרייניה.
 180 מש : דקאמר ליתביה לינוקא.
 181 והגהתי עפ"י הב ; מש : וליכא למיחש דלא אתי למיסרך ; במ : היכא דלא למיסרך, ולמיחש דילמא אתי למיסרך.
 182 הב : בעינן מלא לוגמא ; מש : לא בעי וכו'.
 183 הב : דוקא גבי יוט קדוש.
 184 שם : דמה לשתייה זו.
 185 והגהתי עפ"י מש ; הב : שאוכל ושותה כל גזדינן [קרי : כל היום ולא גזדינן].
 186 הב : ורבי אבי העזרי.
 187 שם : הכי גזרי.
 188 שם : דעכדי הכי כולא שתא.
 189 מש : כי האי, ליכא למיחש דילמא וכו'.
 190 מש : וכ"ש אט למחר ר"ח ביום ראשון.
 191 הב ; מש : דלא מפסידין.
 192 מש : רמפסירין ; הב : מפסיד.
 193 הב : ונשמטו שם רמלין בין "העבורה" קמא ובין "העבורה" בתרא.
 194 מש : לפי שמתחילין.
 195 הב : ויש שאומרים.
 196 הב : נוהגין שלא לומר ; מש : וכן אנו נוהגין [בלי המלין : שלא לאומרן].
 197 מש : כן כתב.
 198 שם : שכך מנהג.
 199 מש : משאר שבתות ; הב : בשאר שבתות.
 200 מש ; הב : לעמוד לספר תורה.
 201 מש : תקנו מתחלה.
 202 שם : נוהגים דבנעילה.
 203 והגהתי עפ"י הב.
 204 הב : כאשר פירשתי.
 205 ותיקנתי עפ"י הב.
 206 מש : אין שיצ אומר ערבית.

- 207 הב : בלי המלה "עד".
 208 שם : ששבת העלאכה.
 209 מש : כנון בהן גרות.
 210 מש : כך כתב.
 211 מש : כתבו הגאונים.
 212 הב : ודווקא.
 213 שם : אומדים ויהי גועם, ואין אומי סדר קדושה.
 214 הב : מכאן ועד "קדושה" חסר שם.
 215 מש : אבל ויתן לך אומי.
 216 שם : משאר מוצאי־שבתות.
 217 קרי : גם בשבת. והנהתי עפ"י מש' ; הב : וגם בשבת שאין אומי.
 218 הב : שאין אומדים תחזינות.
 219 הב : בסעות : למנצח מיום שיש בו ברית, לבר מילה.
 220 מש : לפני.
 221 הב : ויהי כי הם הקיפו.
 222 מש : יש בהם.
 40 מש : סבירין להו.
 41 מש : להתיר אגוד.
 42 הב : להודיעני.
 43 מש : אומי בשבת בחולו של מועד של פסח.
 44 הב : קורין אותו.
 45 = קורין בשבת בחוה"מ של סוכות. וכ"ה בכ"ה הב.
 46 מש : ואם אין שבת בחולו של מועד ; הב : ואם לא יארע בשבת בחולו המועד של סוכות.
 47 מש' ; הב : או בערב תפלת המנחה.
 48 מש : סדר קדושה.
 49 קרי : עובר [ב]זרם [נה] קדמונים.
 50 מש : ויש לו קמטה ומצה עם אחר מן הקהל.
 51 שם : למחות בידו.
 52 שם : להכריח הקהל.
 53 הב : וגם יש חתן בו.
 54 שם : ואחר כך.
 55 מנהגיט' 81 : [חתן ו]כלה.
 56 הב : את שתי כלות כאחת.
 57 מש : ואין אנו נוהגין ; הב : ואנו אין נוהגין.
 58 מש : במינצא.
 59 הב : כולם חכמים.
 60 מש : אחד מאילו.
 61 שם : ורבי נתן.
 62 שם : יודעין בהם.
 63 הב : היה אומר בזבז, רבינו אליעזר הגדול ; שבלה"ש שם : ונתעצמו הרבה בדבר, עד שמצא ספק ר' יצחק בספרו של אביו ד' אלעזר הכהן בחשובות [נה]גאונים [נה]שהה מעה"ג 52.
 64 שם : וסוף סוף תיקן ד' יהודה ש"צ.
 65 הב : וקרא כי תור גור [בלי המלה : מן] ; מש : וקרא מכי תדור גור.
 66 במ' : לה [=לילה].

- 67 הב' : מש : משום דנשקין בעינן זה והעם נאספו.
68 מש : נחא ספי [בלי המלה : הקנין].
69 הב' : כל קודם.
70 מש' : הב' : לחזור ולקדשה [בלי המלה : צריך].
71 מש : ונישואין.
72 שם : מכאן ועד סופו חסר שם.
73 שם : ומברך המברך פניו ; הב' : ומכחן המברך.
74 הב' : שביטל שלש פעמים ; טנהיט'שט : אם לא שביטל כבר ג' פעמים.
75 שם : ומידו יתום ויתומה ואלמנה ינוליס לסגור.
76 מש : ויאמרו שירה.
77 הב' : אבל כשחיל בשבת.
78 מש : והטופק בדבר.
79 הב' : יולג אותו שתי אותיות (בב' סימני מתיקה מולעיל).
80 מש : כומשני התם בבי הבולה ; הב' : מהא [ד]צשני התם לבבי הבולה [והשאר חסר שם].
81 מש : על השלחן בבית.
82 הב' : וד' מלין בין "בשבת" קדמא ובין "בשבת" בתרא גשמסו כולן בכ"י שם.
83 מש : נפקא מוידעת לו כי שלום אוהליך.
84 מש : בליל שבת.
85 שם : ולא יחסא.
86 שם : ויתאודה לה.
87 שם : ולכך.
88 שם : כל יום.
89 הב' : קריש [בלי המלה : כולן].
90 מש : בפרשת כי תוליד ואומר קריש.
91 שם : מכל הקדישין של כל השנה.
92 הב' : מיד מתחיל בקינות ; טנהיט'שט : 34 ; ומיד מתחיל החון הקינות שיסד הקלירי שבת סורו.
93 מש : בריח, שהוא תדיר יותר מתנוכה, ותדיר קודם [בלי המלה : סבת].
94 שם : לאחר קריאה ראשונה.
95 מש : רבינו אליעזר קריר ; הב' : רבינו אלעזר הקליר.
96 הב' : במגין ימים שמי'ז תמוז.
97 מש : שבי'ז תמוז הובקעה העיר.
98 שם : קינות אחרות.
99 הב' : כנגד שריפת הבית.
100 מש : ולכך.
101 שם : ואין שותין יין.
102 הב' : מש : סמך בוניאל.
103 מש : ולחמישי, שהוא שבת, אום נצורה כבבת.
104 מש' : טנהיט'שט : 66 : באותן הי' ימים.
105 מש : באילו הי' הושענות טטיס כלל. ואולי ציל [מבקשת] מים כלל. והגהתי זה עפ"י מנהגים⁶⁷.
106 שם : ממים.
107 שם : ויאמר למען איתן.
108 הב' : רבי' אליעזר ; מש : בלי המלין : ר' אלעזר מגדמיזא.
109 קרי : [בה] מצוה ; מש : יניחנה לסצוה, לעשות ממנה עץ וקולמסו.

- 110 הכ : דעירובין, ואמר.
 111 הב : ערבה יפה ונטה : מש : ערבה גסה [בלי המלה : יפה].
 112 מש : לבית הכנסת.
 113 קרי : [בערב] יום הכיפורים.
 114 הב : תרגומו או עופות : מש : כל אחד [בלי המלה : ואחר].
 115 קרי : [הבין] מיעין, והגהתי זה עפ"י מש.
 116 הב : ויש ששולחין על הנני לעניים.
 117 שם : עונס ישוב על ראשם [בלי המלה : בתרא : ישוב].
 118 מש : שהם שולחים לנו דברים.
 119 והגהתי זה עפ"י מש.
 120 מש : מסים קריש כולו ואומר תתקבל.
 121 הב : כדפריש לעיל ; מש : וליתא שם.
 122 הב, מש : כשחל מ' באב במוצאי שבת.
 123 מש : מכאן ועד סופו חסר שם, והובא שם לעיל דף 102א ערך : ר"ח אב.
 124 מש : ספק שביעי של טוכות.
 125 הכ : שנהגין שמיני יום, מברך לישב בטוכה, ספק שביעי אוכלין בביתם.
 126 מש : חזורים ואוכלים.
 127 הב, מש : כתלמוד שלנו.
 128 מש : בירושלים כי אם יום אחד.
 129 הב : כגון תפלת המנחה [בלי המלה : סיומן] ; מש : כגון אחד תפלת המנחה.
 130 והגהתי עפ"י מש.
 131 מש : ור"ה שחול להיות כשבת.
 132 ותקנתי עפ"י מש.
 133 הב, מש : כרקאמר תלמודא.
 134 שם : אעפ"י שאינו חג.
 135 במ : בפרשה [=כפרשת] ; ותקנתי עפ"י הב' ; מש : בפרשת מועדות.
 136 מש : לפי שרנג בפני עצמו הוא.
 137 מש : והוא הרין ; הב : וההוא.
 138 מכאן ועד אש"פ חסר שם.
 139 הב : שכתבתי למעלה דבר זה ; מש : שכתבתי דבר זה לעיל.
 140 קרי : [אפילו] על האור וכו'.
 141 [=אבל] כמוצאי יהי"כ [אין מברכין] אלא על אור ששבת [היום ממלאכה].
 ותקנתי עפ"י מ"ס : הב : מכאן ועד וכן האבנים חסר שם.
 142 מש : זימן לו הקב"ה.
 143 הב : שהוא כתחלת כרייתו.
 144 שם : ששבת האור.
 145 במ : תרי יומא.
 146 והגהתי עפ"י כנהגים שם 57.
 147 הב : תשובת הגאונים [בלי המלה : נדבונא].
 148 מש : כך.
 149 מש : על דברי הגאונים שאמרו ; הב : על הגאונים שאמרו ; כמ : על ספרי הגאונים
 ד"ל שאמרו.
 150 הב : לחבר העורות : מש : לעבד העורות.
 151 כש : וטיפרי תורות [כל המלה : ורוכ].
 152 הב : מאותן עורות.
 153 הב : שעבדוין [קרי : שאינן עבדוין].

- 154 מש : מצות עיבוד מסקומה.
 155 במ : כימ שהתירו [בלי המלה : ספרין].
 156 והגהתי עפ"י מש.
 157 הב : שאין להם ספרייתורה.
 158 מש : בג' וד' ; הב : חסר שם.
 159 הב : או יברך.
 160 הב : שאמרו חכמים הגאונים ; מש : שאמרו הגאונים ; במ : שאמרו חכמים.
 161 מש : אתרא רחיקא.
 162 מש : ולא חיישינן לכבוד צבור ; הב : ונשמטו המליך בין "כבוד צבור" קמא ובין "כבוד צבור" בתרא.
 163 מש : מקריאת הפסורה [=התורה].
 164 מש : מכאן ועד "ומפני כבודך" חסר שם.
 165 הב : אעפ"י שיתן לב ששמע התורה.
 166 שם : לבו לדעתו.
 167 מש : ומפני כבודך.
 168 הב' : מש : לידך.
 169 וכ"ה בג' כתה"י הב' ; מש' : ובכ"י במ : חסר שם.
 170 וזוהו הובא דק בכ"י הב'.
 171 הב : כולו גערר שם.
 172 וכ"ה בכ"י מש' ; הב : חסר שם.
 173 ואין כאן מקומו, כ"א לבסוף התשובה [וכ"ה בכ"י מש'].
 174 הב : ובגיסין פ"י ; מש : כולו גערר שם ; מנהגים 14 : ובגיסין פ"ה [קרי : פ"י=סירשתי].
 175 חתימה מעין זו, מכאן ועד סופה, הוספתי מכ"י מש' משנת 1391 דף 104 ע"א. וראה
 מה שהעירותי ע"ז במבואי.
 176 חתימה צרפתית זו היתה ידועה לרמש"ש ונרשמה בכתיבת ידו על הגליון קטלוג
 גיבויער צד 153 מס' (5) 781 [ע"ז העירני ידידי מ. לוצקין, והשווה מבואי.